

KRAJINA

4. februar 1942:

Načelnik štaba nemačke Vrhovne komande uputio pismo italijanskoj Vrhovnoj komandi: situacija u NDH zabrinjava; jačanjem ustanka ugroženi su privreda i saobraćaj; stoga treba preduzeti zajedničke operacije protiv partizana.

27. februar:

U Rimu, na sastanku načelnika italijanske Vrhovne komande Uga Kavalera, načelnika štaba Vrhovne komande oružanih snaga Nemačke (OKW) feldmaršala Vilhelma Kaftela i nemačkog ministra inostranih poslova Joakima fon Ribentropa, razmotrena situacija u Jugoslaviji i odlučeno da se preduzmu zajedničke operacije protiv NOP i DV Jugoslavije u Bosni i Hercegovini, dejstvujući protiv ustanka s najvećom energijom.

Krajem februara:

CK KPJ i VS NOP i DV Jugoslavije, analizirajući situaciju nastalu za vreme tzv. druge neprijateljske ofanzive, resili da se jače partizanske snage upute u istočnu Bosnu, s tim da se najpre očisti područje Glasinca od četnika, ustaša i domobrana, a zatim razbiju četnička uporišta u regionima Han-Pijeska, Vlasenice, Drinjače, Srebrenice i Braunca, tamo razvije živa politička aktivnost u narodu, obnove i ojačaju organi vlasti i narodnooslobodilačke organizacije, obnove i učvrste područne jedinice i time stvore povoljne mogućnosti za pomoć NOP-u u Srbiji. V tom smislu izdate su direktive PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu i GS NOP i DV za Bosnu i Hercegovinu.

1. mart:

Komanda italijanske 2. armije izdala cirkular o načinu vođenja borbe: protiv NOP odreda i o postupku prema stanovništvu (da se porodice partizana interniraju a iz redova »sumnjivog stanovništva« uzimaju taoci, koji će se smatrati odgovornim za svaki akt uperen protiv okupatora). U cirkularu se ističe da se ta armija nalazi u stvarnom ratnom stanju protiv neprijatelja koji nastoji da stvori jedinstven front, da je rat na području Jugoslavije jednak onome ratu koji se vodi u Rusiji, Libiji i na Dalekom istoku.

2. mart:

U Opatiji otpočela konferencija vojnih predstavnika Nemačke, Italije i NDH na kojoj je donet opšti plan za okupatorsko-kvislinške operacije u proleće (tzv. treću neprijateljsku ofanzivu) protiv snaga NOP i DV Jugoslavije i utvrđeno je da se operacije najpre izvedu u istočnoj Bosni, a zatim u zapadnoj Bosni, u Baniji i na Kordunu i da prva operacija otpočne 15. aprila.

5. mart:

Na traženje Kominterne, VS NOP i DV Jugoslavije uputio u Moskvu proglas narodima porobljene Evrope u kome ih poziva na borbu protiv nemačkog fašizma. Kominternu nije objavila proglas.

19. mart:

Nemački komandant oružanih snaga za Jugoistok izdao direktive o postupku sa ustanicima u Jugoslaviji. Naredio je da i prema stanovništvu treba preduzeti sva zastrašujuća sredstva, bez sentimentalnosti: »Bolje je da se likvidira 50 osumnjičenih, nego da pogine jedan nemački vojnik.«

22. mart:

Kominternu depešom obavestila Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije da se objavljivanje njegovog proglasa upućenog narodima okupirane Evrope odgađa sve dok se ne srede odnosi vlade Sovjetskog Saveza s izbegličkom vladom Kraljevine Jugoslavije u Londonu.

30. mart:

U Londonu održana, konferencija predstavnika vlada Velike Britanije i izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije na kojoj je odlučeno da se četnicima Draže Mihailovica, vazdušnim putem, uputi 200 tona ratnog i drugog materijala.

31. mart:

Udružene nemačko-italijanske, ustaške i četničke snage otpočele operacije protiv NOP i DV Jugoslavije u istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini (tzv. treću ofanzivu). U borba-ma koje su trajale preko dva tneseca (vlaseničko-srebrenička – »Trio II«, rožatičko-fočanska – »Trio I«, operacije »Stolac« i druge) neprijatelj je ovladao slobodnom teritorijom u istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori, Sandžaku i većim delom istočne Bosne. Nanoseći neprijatelju znatne gubitke snage oko VS NOP i DV Jugoslavije, zbog nadmoćnosti neprijatelja i četničkih pučeva, postepeno su se povlačile prema rejonu pl, Zen-len gore, gdje je F.S formirao tri nove proleterske NOV brigade.

31. mart:

Naredbom VS NOP i DV Jugoslavije propisane prve starešinske oznake.

Noć 22. i 23. februara još nije bila minula (neko pevuši: »Zora se saplela«) kad nas je pratnja dovela do najbližeg partizanskog logora, do najisturenije čete četvrtog odreda, raspoređene nad samom Banjom Lukom. Bila je to četa nekadašnjeg mornaričkog podoficira, Karla Rojca, koji je karijeru u kraljevskoj ratnoj mornarici zamenio robijom u Zenici, gde je bio u ćeliji zajedno s jednim od mojih drugova iz podoficirske škole u Bi-leći, Manojlom Benderaćem, koji je uhapšen prilikom pokušaja odlaska u španiju i osuđen na petogodišnju robiju. Roje je, kao i Lepa, bio iz banjalučke četvrti Bojica Han. Pre odlaska u partizane bio je sekretar Mesnog komiteta Partije u Banjoj Luci.

Rojčeva četa je logorovala u kući nekog Sumonje na grebenu Velikog ponira, pet-šest kilometara jugoistočno od Banje Luke. Osim straža, isturenih prema Starčevici i jugoistočnim izlazima iz Banje Luke, svi borci su bili u nekoj kamenoj prizemuši, uz ognjište. Još nije bilo svanulo, kad su nas doveli Karlu Rojcu, oniskom kočopernom momku, koji je Lepu, drugaricu svoga detinjstva, dočekao zagrljajem. Sav je bio kao zapeta puška, živa vatra. A mučila ga je reuma i upala zglobova. Kasnije mi je objasnio da su to posledice vlažnih samica (bio je dugo u podrumu zatvoren posle provale u partijskoj organizaciji u mornaričkoj jedinici u kojoj je bio podoficir, a i u Banjoj Luci se skrivao u vlažnim podrumima). I pored nateklih, bolesnih zglobova, Roje je bio okretni momak, dinamičan, uvek u akciji, a umiljat, prijatan; za njega su govorili: »duševan čovjek«. Nisam ga znao do onog predjutra, 23. februara.

U Sumonjinoj kući na Poniru sam zatekao i jednog poznatog mi dvadesetogodišnjaka, vitkog, mršavog momka, krupnih, tamnih očiju; donja mu je usna, malo izvučena, stalno poigravala, pa je lice sve vreme ostavljalo utisak smeška. Bio je to Mile Trkulja iz sela Lipovca, banjalučki đak. On me je krajem oktobra 1941. godine, kad sam bio pozvan na Romaniju u Glavni štab Bosne i Her-

cegovine, zajedno s grupom boraca i mojim pratiocem Milenkom Gajićem, ispratio iz ovog kraja, preko Vrbasa, do planine Borje, a, eto, sad me – upravo on – dočekuje i treba da nas vodi do višeg partizanskog štaba. Grlimo se:

– Živ li si, drugar?

On se smeje:

– Drug Danko i drug Drago Mažar šalju me po vas ...

U Sumonjinoj kući smo se zgrijali i presvukli. Mile Trkulja mi je dao svoju kožnu, kozarsku kapu i neku domobransku dolamicu. Od mog sarajevskog fesa odmah su iskrojili petokrake zvezde. Crvene čoje nikad nije bilo dovoljno, nismo je imali za onoliko zvezda koliko je bilo partizanskih kapa (kožnih i šubara, šajkača i trorogih partizanki), a kasnije – od maja – za komandirske i komesarske oznake.

Sa Ponira, Lepa i ja nismo išli zajedno. Sa majkom braće Mažar, Lepa je krenula na jug, ne sećam se da li u Skender Vakuf, u Bočac ili Agino Selo, u nadi da će stići bar na završetak partijskog savetovanja. I uspela je, istina ne na konferenciju, ali je učesnike konferencije našla na okupu i prenela im osnovne direktive druga Tita. Ja sam, u pratnji Mile Trkulje i grupe njegovih boraca, krenuo na istok, prtinom utabanom u snežnim nanosima, severno od Bjeljevine, preko zaleđene Vrbanje, u upravo oslobođeni Čelinac, gde je bio štab nedavno **formiranog** četvrtog krajiškog odreda.

Uveče 23. februara u Čelincu se okupio štab odreda. Sa Dankom Mitrovim, komandantom odreda, stigao je i novi komesar – Vojo Stupar, a tu su bili i njihovi zamenici, Duško Bojanić i Rade Radić. S njima su bili i novoizabrani sekretari okružnih komiteta Partije i SKOJ-a sa područja Četvrtog odreda, Rajko Bosnić i Željko Barić. Oni su mi dali prve informacije o skendervakufskom partijskom savetovanju i o rasporedu naših snaga od reke Bosne do Une i od Save do Dalmacije. Od njih sam saznao i o napadu na Kotor Varoš 19. februara, o neuspehu i našim velikim žrtvama. Poginuli su i neki od drugova koje sam znao od 1941. godine. Među njima su bili i Rade Ličina, jedan od legendarnih heroja Krajine, komesar četvrtog odreda, jedan od prvih komandira banja-lučkog ustaničkog odreda Duško Koščica, pa komandant 4. bataljona Četvrtog odreda, bivši poručnik Ratko Broćeta.

U tom napadu učestvovala je i kozarska proleterska četa, koja je posle tog oslobodila Čelinac i sad se tu odmarala.

Među drugovima koje sam našao u Čelincu, najbolje i najduže sam znao prvog komandanta krajiških ustanika, Danka Mitrova, koji nam se u svojoj osamnaestoj godini, napustivši đачke klupe, pridružio na španskim bojištima. Palio je cigaretu za cigaretom, stalno zbog nečeg nestrpljiv, uvek pomalo jogunast, željan akcije. Izuzetno hrabar, češće je nalikovao neustrašivim bombašima koji probijaju obruče i osvajaju utvrđenja, nego na smirenog komandanta čija se hrabrost izražava u smišljenom manevru poverenih mu jedinica. Osim Danka, u krajiškim jedinicama je bilo još španaca. Danko mi je rekao da su neki na Kozari (Obrad Stišović i Ratko Vujović čöče), da diverzant Jurica Kale minira pruge i mostove, a Lerer, u partizanima Vojo Todorović, da je u Podgrmeču...

U štabu Danka Mitrova smo ostali samo nekoliko sati. Bilo bi bolje da sam odmah, s Lepom, krenuo na jug: mogao sam i ja stići na završetak partijskog savetovanja. Razgovarajući s Dankom i ostalim drugovima u Čelincu, nadao sam se da su drugovi iz ostalih odreda i komiteta možda još na okupu, pa sam radi toga još u toku noći krenuo prema Bočcu na Vrbasu. Danko je, naime, bio uveren da su bar neki od drugova još tamo, jer je u Bočcu bilo sedište Povereništva Pokrajinskog komiteta KPJ Bosne i Hercegovine za Krajinu. Sa mnom je pošao i Danko. U Bočac smo stigli 24. februara popodne. Veći deo sela je bio popaljen još u augustu 1941. godine, ali ljudi su se snašli, izgradili su zemunice i nekako se smestili. U pilani je bilo nekoliko partizanskih radionica, kojima je rukovodio Mile Ljubičić. U selu je delovao i mesni N00, kojemu je predsednik bio Savan Popović. On nas je i dočekaö kad smo popodne 24. februara stigli u Bočac i odveo nas u kuću, gde je privremeno bilo smešteno vojno i političko rukovodstvo ustanka.

Okupljeni oko Đure Pucara i Lepe Perović, tu su još bili dr Mladen Stojanović, Osman Kara'begović, dr Vaso Butozan, Šefket Maglajlić Mirko, Josip Mažar šöša, Rudi Kolaik, Kasim Hadžić, Muhamed Kazas, Obrad Stišović, Milorad Mijatović, Velimir Stojnić ... Bili su to partijski rukovodioci, komesari i komandanti u centralnoj Bosni i Krajini, komunisti koji su već sedam meseci organizovali i razbuktavali ustanak, vrlo popularni u narodu, neki

već i u pesmama opevani. Sve sam ih znao još od jeseni 1941. godine. Sa Đurom, Osmanom, Rudijem i Kasimom, novembra 1941. godine, učestvovao sam na savetovanju Glavnog štaba Bosne i Hercegovine u Podromaniji. Tada smo Miljenko Cvitković i ja zadržani u istočnoj Bosni, a ostali su se vratili u Krajinu.

Đuro Pucar, od Pete zemaljske konferencije, član CK KPJ, u kraljevskim je robijašnicama polagao revolucionarne univerzitete punih deset godina. U Krajini je poznat kao drug Stari, drugačije ga 1942. niko nije zvao. Bio je prvi i nedvojbeno najsnažniji autoritet Partije među boricima i u narodu Krajine. Preosećajan, ponekad je – upravo iz te osećajnosti – delovao naprasito, ali nikad nečovečno. U tom velikom autoritetu bilo je i izvesnog rešpekt, ali i vrlo, vrlo mnogo ljudske odanosti. Od prvog susreta, postali smo prisni i kasnije ni jedna situacija, ma koliko teška, nije u našim odnosima stvorila ni najbeznačajniju pukotinu. Autoritet kojeg su sticali partizanski komandanti u Krajini, svakako je rastao i po Đurinoj, to jest po partijskoj zasluzi. »Samo komandant kojeg narod poštuje i vojska ceni, može uspešno voditi rat« – govorio je često, pa i 24. februara u Aginom Selu.

Đuro, ni ostali drugovi, o razlozima našeg dolaska nisu bili obavešteni. Nisu čak ni očekivali da ćemo doći. Tek kad smo Lepa i ja stigli u Banju Luku, kurir mesne partijske organizacije (sekretar Mesnog komiteta Zaga Umičević Mala bila je tih dana na savetovanju u Skender Vakufu) obavestio ih je o našem dolasku i o tome da nismo poslani samo na savetovanje, već na rad u Krajini. Lepa im je objasnila sve što je bilo neophodno: o osnovnim partijskim zadacima, zasnovanim na odlukama savetovanja u Ivančićima, o organizovanju Povereništva Pokrajinskog komiteta BiH za Krajinu u koji su ušli Đuro Pucar Stari, Lepa Perović i Osman Karabegović, o vojnim zadacima u vezi s formiranjem Operativnog štaba, u organizovanju naroda i njegovog oružanog dela, o narodnoj vlasti i povezivanju vojske i pozadine, o odnosu prema četnicima i sistemu rukovođenja ...

Moja slika Krajine, poneta po viđenom i doživljenom krajem leta i rane jeseni 1941. godine, bila je u februaru 1942. znatno izmenjena. Drugačija je bila i politička i vojna situacija. Kad sam u oktobru 1941. bio pozvan na savetovanje Glavnog štaba NÜPO za Bosnu i Hercegovinu, u

Krajini su vojne šriage ustanka bile jedinstvene – gerila svrstana u »brigade« i jednu »diviziju«, bez samostalnih četničkih formacija. Rascep je počeo kasnije, krajem 1941. godine, a razbuktao se baš u vreme osnivanja Operativnog štaba, u februaru i martu 1942. godine. Situacija zatečena našim dolaskom bila je takva da će naši prvi zadaci nužno biti vezani na razbijanje četništva, pa su prvih sedmica rada Operativnog štaba naše najznačajnije operacije u centralnoj Bosni (ne i u Krajini, zapadno od Banja Luke, Manjače i Pljeve, mada je onda sva teritorija zapadno od reke Bosne nazivana Krajinom) bile usmerene protiv četničkog zločina.

Krajina je u vreme osnivanja Povereništva PK KPJ za Krajinu i Operativnog štaba, krajem februara 1942, imala četiri odreda, a petog smo osnovali tih dana: 16 bataljona i jedan polubataljon – 66 četa, 6.560 pušaka, 163 puško-mitraljeza, 40 teških i 5 lakih minobacača, jedna haubica i četiri brdska topa. Te su jedinice bile vezane za svoje zavičaje, pa iako se nisu držali kruti frantovi, nego je vođen partizanski rat, manevarska sposobnost bila je ograničena. Naši odredi su krajem februara – javili smo to u prvom izveštaju Operativnog štaba drugu Titu i Glavnom štabu – mogli iz svojih sastava dati tri kompletna proleterska bataljona, uglavnom sa Kozare i Grmeča, ali i sa ostalih područja. Saobraćaja na železničkim prugama nije bilo ni od Banje Luke do Prijedora, ni od Banje Luke do Gradiške, ni od Bosanskog Novog do Prijedora, ni od Bosanskog Novog do Bosanske Krupe, ni od Bosanskog Novog do Kostajnice, a ni od Drvara preko Srnetice do Prijedora. Putni saobraćaj je takođe bio prekinut iz Banje Luke u svim pravcima (za Prnjavor, Jajce, Ključ, Kotor Varoš, Teslić i Prijedor) osim prema Bosanskoj Gradiški.

0 odnosima naših i neprijateljskih snaga, u februaru 1942. godine, svedoče i dokumenti ustaških vlasti, koje iz Banja Luke javljaju:

»Svi kotarevi ove velike župe potpuno su odsječeni od Banje Luke, a i sa svim kotarevima ne postoji ni prometna, ni brzoglasna, ni brzojavna veza.

U pravcu prema Prijedoru pruga je uništena i sve željezničke postaje spaljene su, tako da vojnički vlakovi mogu ići samo do željezničke postaje Ivanjska.

U pravcu prema Jajcu državni put onesposobljen je za promet i zauzet od pobunjenika, tako da se tim putem ne može od Banja Luke ni jedan kilometar putovati.

U pravcu prema Kotorišću (Kotor Varoš) državni put je također zauzet od pobunjenika od sela Vrbanje, koje je udaljeno od Banja Luke 6 km. Jedini put kojim se još obavlja promet je put prema Bosanskoj Gradiški, koji je također ugrožen od pobunjenika, jer su prije izvjesnog vremena na tome putu isti pokušali minirati most na potoku Dragočaju, a i s jedne i druge strane spomenutog puta u neposrednoj blizini, a naročito na mjestima koja su pokrivena šumom nalaze se pobunjenici i svakog časa mogu i ovaj put prekinuti i na taj način odsjeći Banju Luku potpuno sa svih strana.

Pored izloženog, Banja Luka je unazad nekoliko dana još jače ugrožena time, što su vojne posade koje su se nalazile u Han Kolima i Krupi na Vrbasu dijelom zarobljene a dijelom uništene, kojom prilikom je pobunjenicima pao u ruke cjelokupni vojnički materijal, naročito puške, teške strojnice, bacači mina i streljivo.«

Da je vojska ustanka do tada imala svoje udarne, mobilne za brze manevre osposobljene jedinice, situacija u Krajini bi bila za nas još povoljnija. Ali nije bilo ni dobro vođene jedinstvene komande (čitavo to područje imalo je samo jedinstveno partijsko rukovodstvo), ni pokretnih jedinica, koje bi se lako odvajale od svojih područja. Poseban problem bile su veze; s položaja Prvog odreda, od drvarskog kraja do Skender Vakufa u zimskom razdoblju putovalo se više od deset dana. Vojska je, po našoj oceni, bila borbena i početkom 1942. godine već zrela za mobilno organizovanje, ali takva vojna organizacija još nije bila uspostavljena. Upravo zbog toga dogodilo se da su rukovodstva ostala na repu događaja. U sopstvenim redovima, u vojsci ustanka, izbijaju pučevi i četništvo se u februaru, pa zatim u martu i aprilu, naglo širi — uglavnom samo u Trećem i Četvrtom odredu. To nas je najviše zabrinjavalo. Bilo je neophodno ojačati organizovanu akciju Partije i svega onoga što je na antifašističkoj, narodnooslobodilačkoj liniji Partiju sledilo. Analiza trenutne situacije nametala nam je i to da preispitamo sve što je do februara 1942. učinjeno. Ocenjujući tok ustanka i stanje u februaru, u Aginom Selu i Bočcu, pa zatim u Čelincu, pisali smo drugovima Titu i Tempu:

»Ustanak u Krajini u početku razvijao se u nekim krajevima pod rukovodstvom Partije, ali je bilo dosta krajeva u kojima je ustanak buknuo bez ikakvog našeg uticaja. Još od prvih dana mislili smo na duhovno i vojničko ujedinjenje Bosanske krajine i da se na svaki način podigne ugled naših štabova, jer naš stav u početku u pogledu naimenovanja štabova i nižih vojnih jedinica, dok još nisu bili popularni štabovi odreda, vodio je u većini slučajeva rascjepu i nezadovoljstvu u vojsci. Naši drugovi nisu još čvrsto držali u svojim rukama čete. Ondje gdje se ustanak razvijao bez našeg utjecaja, stvarala se vojska pod rukovodstvom elemenata koji su pri našem radu oko organizovanja prave vojske pružali oštar otpor. Tome je još pripomogla skora talijanska okupacija i propaganda, da se ljudi i vojska nisu stavljali pod komandu štaba odreda, stvarajući tako divlje čete i smetajući stvaranju narodne vojske. Veliki dio naših drugova nije se znao snaći u selu i ustanku. Pošto su veliki dio komesara u četama bili intelektualci, mnogi od njih shvatili su svoju ulogu birokratski. Koristeći to naši neprijatelji u liku žandara i drugih ljudi bivšeg režima otvarali su vatru na njih koristeći svaku njihovu grešku, pogotovo kad oni nisu znali pravilno programski nastupati i većinom u svom radu išli putem lijevog skretanja. Ondje gdje su komesari, tako reći, kao legalni predstavnici naše Partije bili popularni i dobri borci među vojnicima, politički zreli ljudi, tu smo odmah uhvatili jaka korijena u vojsci. Dešavalo se da su naši ljudi određivali za komesare svakoga ko je došao iz grada, a opet u nezahvatu pojedinih sektora s naše strane, borci su sami birali komesare, koji su često uprljali ime političkog komesara, čak se dešavalo da su komesari bili popovi, ljotićeveci i otvoreni neprijatelji naše Partije. Tako se može reći da, što slabim kvalitetom ljudstva, što u prvi mah neshvatanjem uloge komesara, što neprijateljskom propagandom, uloga političkih komesara nije još očvrsla i nije shvaćena kao prijeko potrebna među vojnicima.

Pojedini štabovi i naši drugovi u njima nisu bili svjesni svojih političkih pozicija i da se samo političkim radom i vojničkim akcijama mogu u masama učvrstiti, nego su uzevši pozicije komandanata dozvoljavali svakojake nepravilnosti, praznine i nehat u radu, specijalno političkih komesara, i tako visili u zraku bez čvrste povezanosti sa vojskom ...«

Bili smo veoma kritični, prema sebi i drugima. U našim izveštajima malo je samohvale; sve što je dobro učinjeno — bilo je za naše shvatanje nešto normalno, pa nije ni za spominjanje. U analizi bilo je važno istražiti uzrok nedovoljnih uspeha, oceniti loš potez, kritikovati neispravan odnos. Februara 1942. godine, bilo je u Krajini veoma mnogo toga što je bilo za pohvalu, što je bilo na jugoslovenskom području jedinstveno. Krajina je do formiranja Operativnog štaba imala 66 dobro naoružanih četa, imala je već organizovan narod, u svim selima slobodne teritorije delovali su narodnooslobodilački odbori, od oktobra 1941. svim kretanjima su rukovodili okružni komiteti Partije. Nesumnjivo, propusta je bilo (uvek smo ih u izveštajima naglašavali), ali ustanak je već bio toliko rasplamsan da ga je bilo nemoguće ugušiti, samo o tome izuzetno uspešnom nismo govorili ni pisali. Svakako, Krajina ne bi postala ono što je bila i ne bi dosegla istorijsku veličinu u narodnooslobodilačkom ratu, da nije bila izvanredno organizovana, — kao što će to januara 1943. godine pisati drug Tito — da u njoj nije »bolje nego u ma kojoj drugoj pokrajini, osim Like, možda, bio povezan front sa pozadinom« i da nije u najširim masama bilo sazrelo shvatanje »da je ta njihova borba sastavni dio općenarodnog ustanka u svim zemljama Jugoslavije«. Do januara 1943. da tako nedvojbenog Titovog priznanja narodu Krajine, bilo je neophodno učiniti izvanredno mnogo. Jedno je bilo sigurno (i ta sigurnost se ispoljavala u svim našim razgovorima od februarskih sastanaka u Bočcu i Aginom Selu, pa sve vreme kasnije): mi u pobedu nismo sumnjali. Bilo je samo važno naći najdirektnije puteve do pobeде. Hrabrosti ni samopožrtvovanja nije nedostajalo. Trebalo je samo više organizovanosti, više organizovane upornosti i više samoinicijative na osnovnom kursu Partije, kojeg nam je objasnio Vrhovni komandant.

Kad je formiran Operativni štab, imali smo bročano veliku vojsku. Naše jedinice, da su samo bile osposobljene za manevre, mogle su odmah biti svrstane u najmanje sedam partizanskih brigada. Ali, put do brigada je još bio dug. Jer, vojska Krajine bila je još organizovana kao u prvoj fazi ustanka. Nije bilo udarnih, pokretnih jedinica s probranim borcima, osim Proleterske čete, koja je formirana u prvoj polovini februara na Kozari. Tito je tražio da »bez otezanja«, ako to već nisu drugovi učinili do našeg dolaska u Krajinu, stvaramo »na svim sektori-

ma pokretne udarne jedinice« u kojima treba »zavesti čvrstu vojničku disciplinu« (»To je samodisciplina zasnovana na svijesti i političkom uvjerenju svakog pojedinog borca. Ona je zasnovana na dubokom uvjerenju čitavog kolektiva kao cjeline da je takva disciplina neophodno nužna radi uspješne borbe protiv svih neprijatelja. Temelj takve discipline jeste bezgranična ljubav za konačnu pobjedu nad svim neprijateljima naroda«).

Pored nedovoljne mobilnosti većine bataljona krajiških odreda, što se moglo resiti srazmerno lako ispravnom, efikasnijom organizacijom i boljom borbenom upotrebom jedinica, glavni problem su bili okupatorski emisari u našim odredima. Ideolozi četništva u Krajini sledili su poznatog banjalučkog šovinistu dr Stevana Moljevića koji se od 1941. stavio u službu Draže Mihailovića. Komandant istočnobosanskih četnika major Jezdimir Dangić od jeseni 1941. godine šalje svoje proverene ljude u zapadne krajeve. Neki od njih se već krajem 1941. povezuju s italijanskim i nemačkim štabovima. Bivši kapetan Vojislav Lukačević je na stvaranju četničkih formacija i njihovom odvajanju od snaga ustanka radio delujući preko emisara iz Banje Luke, pod okriljem nemačke komande. Moljevići, Dangići i Lukačevići izaslanici u zimu 1941. i 1942. godine su rovarili na sve načine i na sve strane. Još nismo bili u otvorenom ratu, ali smo već biti napadnuti: ne kao čitave jedinice, nego kao pojedinci, kuriri, neki kome-sari ... Drug Tito je rekao da ne zna koliko se četništvo razgranalo u zapadnoj Bosni, ali – govorio je – ako ih ima, onda »sva oštrica vašeg oružja mora se okomiti na likvidiranje tih četničkih snaga«. Ipak, upozoravao je, da moramo imati na umu da »svi oni ikoji nisu sa nama – nisu za fašiste: oni su samo prignuli šiju, ali nisu postali svjesni neprijatelji oslobođenja naroda«.

Još na Poniru sam se interesovao o četnicima. Po Rojcu, bilo ih je, ali »to je banda koju ćemo lako rastjerati«. Kasnije, u Čelincu, Danko Mitrov, visoki i vitak dvadesetdvogodišnjak s detinjim izrazom lica romantičnog zanesenjaka, uvek sklon da ide prečicom, da sve ubrza i da sve reši jednim udarcem, često lišen osećaja za finese koje ima svaki čovek i svaki međuljudski odnos, četnike je samo psovao i uveravao me:

– Na jedan naš pucanj, baciće oružje! a uopšte ga, čini se, nije uznemiravalo što u njegovom štabu sedi Ra-

de Radić, trgovac, stari član četničkog udruženja »Sloboda ili smrt«, lični prijatelj četničkog ideologa Steve Moljevića.

Drugovi u Bočcu su značaj četničkog prisustva na slobodnom teritoriju procenjivali sa više realnosti. Četnika je bilo u tri centra. Sve njihove grupe, osim Drenovićevog bataljona – oko Buletića, Pribinića, Vlajića i čečave (prema reci Bosni), na Čemernici (60 do 100 pušaka) i na Manjači – bile su još tada, barem formalno, pod našom komandom, osim bataljona Uroša Drenovića, koji se izdvojio iz Trećeg odreda. Tito nam je savetovao da za likvidaciju četnika »treba prikupiti jače snage i to brzo riješiti«, jer »brza rješenja imaju velikog vojničkog i političkog efekta«. Ali za vojnički napad na četnike, trebalo je pre svega imati četnike kao jasno izraženu i u akcijama osvedočenu izdaju, kao javno iskazanu funkciju neprijatelja. Do našeg odlaska, četnici su – pisao sam Titu u junu 1942. – »ubijali ponekog našeg komesara, zarobljavali u prvi mah kurire, zabranjivali prolaz kroz terene koje su držali, itd«, ali njihove puške još nisu otvoreno pucale na nas, ne bar tako da bi narod video protiv koga pucaju, za koga pucaju.

Đuro Pucar i Osman Karabegović, dajući i opise karaktera četnički orijentisanih komandira, dugo i opširno nam govore o jedinicama sa kokardama i mrtvačkim glavama. Dali su nam i zapisnik skendervakufskog savetovanja koje je imalo dalekosežan značaj za dalji razvoj ustanka u Krajini. Analiza je bila i kritika i analiza opasnosti od četništva, koje je ispravno shvaćeno kao akcija kontra-revolucije. Drugovi su na tom savjetovanju govorili i o borbi za »radničko-seljačku vlast«, o revoluciji, o opasnosti od kulaka ... Tito je Lepoj i meni takođe govorio o svemu tome, ali govorio je drugačije, pa je pre svega Titova shvatanja trebalo protumačiti drugovima i ostvariti ga u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta.

Politička strategija Komunističke partije, dalekovidno utkivana u našu vojnu strategiju, računala je s patriotskim, antiokupatorskim raspoloženjem većine naroda, s njegovom spremnošću da se bori, ali – kao što će to jednom kasnije, tumačeći Titovo shvatanje, reći Kardelj – »taj veliki masovni patriotski pokret imao je, pored nacionalne, i klasne, socijalno-ekonomske, političko-ideološke, kulturne i druge društvene komponente, te je u sebi nosio određene protivurečnosti, kao i akutne i potencijalne sukobe«. Sada je bilo presudno da u tim suprotnostima i

već jasno naznačenim sukobima nađemo prava rešenja, ona što obezbeđuju pobjedu.

Sve ono što je bilo izrazito na neprijateljskoj strani, već u izdaji ili na putu u izdaju, drugovi okupljeni oko Đure Pucara su jasno uočili. Takođe su uočili i čete, odnosno komandire, gde je tek traženo opredelenje. Ipak, vreme će pokazati da se nije postupilo ni s dosta organizovanosti, ni brzo, ne barem u svim jedinicama. Svakako, bilo je i subjektivnih grešaka, bilo je i našeg zastranjivanja, ali za otepljenje dela ustaničkih snaga i za formiranje većih četničkih jedinica prvenstveni razlozi su objektivnog karaktera.

Procena situacije i odnosa snaga, izražena na savetovanju u Skender Vakufu, upućivala nas je na brzu akciju i na fleksibilnije delovanje Partije u narodu, a na promišljenje mere naših štabova u reorganizovanju jedinica. Morali smo, pre svega, vojsku ustanka učiniti mobilnijom, a pozadinu, na oslobođenom i na neoslobođenom području, bliskije povezati s njenim naoružanim delom. Omladina mora doći u prvi plan — govorili smo onih hladnih februarских dana u Bočcu i Aginom Selu, na desnoj obali Vrbasa, ispod Čemernice. I u ovom slučaju sam imao na umu savete druga Tita, koji nam je i govorio i pisao, kako je »naročito važno« da organizujemo omladinu i da uz naše buduće udarne bataljone formiramo omladinske čete. »Oružje za ove omladince treba uzeti od starijih ljudi koji se nalaze u pozadini«, pisao je Tito drugovima u Crnoj Gori, a od nas u Krajini je tražio:

»Što prije formirajte omladinske čete i bataljone. Sa tim jedinicama prethodno održite jedan vojno-politički kurs, a zatim ih uvedite postepeno u borbe, od lakših ka težima. U ovim četama vi ćete dobiti najbolje borce, odane našoj borbi.«

O svemu tome smo 24, 25. i 26. februara raspravljali u našem štabu i Komitetu. Bili su to prvi sastanci Operativnog štaba, koji je tamo i konstituisan prema dogovoru u Foči. Prvim sastancima su prisustvovali i Đuro i Lepa. Sistem jedinstvenog komandovanja krajiškim odredima do kraja februara nije bio postavljen. Komiteti, odnosno pojedini drugovi iz komiteta su ponekad nastupali kao štabovi. Odmah po našem dolasku, Lepa je o tome pisala (sa izveštajem »su se složili« i Đuro i Osman) Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH. Ona je ustvrdila da u Krajini

»vlada izvjesna organizaciona zbrka« navodeći primjere kako »drugovi po vojnoj liniji održavaju široke zborove sa narodom«, a istovremeno da »politički najodgovorniji drug svršava čisto vojničke stvari«. Verovatno se to dešavalo i stoga što jedinstvene komande, nad krajiškim odredima, nije ni bilo. Skendervakufska konferencija je zbog toga i taj problem razmatrala. O jedinstvenoj komandi je poslednjeg dana savetovanja govorio Đuro Pucar:

»U početku ustanka bio je formiran štab za Bosansku krajinu. Ali bio je ukinut, jer je to nametala tadašnja situacija. Ustanak se proširio, zato je Glavni štab poslao svoje delegate u pojedine pokrajine. Danas, kada je politička situacija izmješana, formiramo ponovo Glavni štab za Bosansku Krajinu ... U Glavni štab ulaze ovi drugovi: komandant drug dr Mladen Stojanović, zamjenik drug Slavko Rodić, politkom drug Obrad Stišović, zamjenik drug Osman Karabegović ...«

Partijsko rukovodstvo Krajine je smatralo da će biti najbolje, ako komandanta i komesara najboljeg krajiškog odreda postave za vojne rukovodioce svih partizanskih snaga između reke Bosne i Une: Doktora Mladena za komandanta, a Obrada Stišovića za komesara. Verovatno je bilo mnogo razloga, što su za Doktorovog zamenika bili odredili mladog Slavka Rodića; on je vrlo dobro rukovodio jedinicama na drvarsko-petrovačkom terenu. Đuro Pucar je imao ispravnu zamisao opredelivši se za stvaranje jedinstvene komande. Konačno, ta odluka je donesena istovremeno kad je Tito nas uputio u Krajinu — isto su želeli i Tito i drugovi u Krajini, što im je posle savetovanja u Ivančićima sugeriisao Svetozar Vukmanović. Našim dolaskom u Krajinu izmenjen je i naziv novoformiranog štaba (ne Glavni, nego Operativni) i njegov sastav. Osim mene, u štab su ušli samo Osman Karabegović (on je, ujedno, bio i član Glavnog štaba za BiH, zadužen za Krajinu) i Mladen Stojanović. Smatrao sam da nam u prvo vreme ne treba glomazna komanda, nego maksimalno operativno komandno jezgro:

— Život će nam pokazati što dalje da se radi — rekao sam drugovima u Bočcu. — U prvo vreme dosta je komandant, politički komesar (Osman Karabegović) i načelnik štaba, koji će ujedno biti i zamenik komandanta (dr Mladen Stojanović).

Doktor Mladen je imao predlog za proširenje štaba — da u njega uključimo i jednog operativca, sekretara štaba,

koji bi obavljao razne štapske poslove. **Mislio je da bi** za to bio najpogodniji sekretar štaba **Prvog odreda, student,** komunist Milan Ličina.

Složili smo se. Miloradu Mijatoviću, komandantu odreda, koji je ostao sa nama u Bočcu nekoliko dana (dogovarali smo se o formiranju novog odreda iz dela jedinica Prvog odreda), rekli smo da nam što pre pošalje Ličinu. Doktor Mladen mu je savetovao da Ličinu pošalje s grmečkom proleterskom četom, koja je početkom marta trebalo da napusti Podgrmeč i da se javi našem Štabu negde na desnoj obali Vrbasa.

Zbog Doktorovog odlaska sa Kozare, trebalo je odrediti novog komandanta Drugog odreda. Kozarački delegati skendervakufskog savetovanja su predlagali Josipa Mažara šošu, koga sam tada i upoznao. Ipak, prevladalo je mišljenje da je »malo previše krut«, da je »previše vojnik«, pa iako su svi veoma cenili šošu, opredelili su se za Stišovića, koji je komesarsku dužnost trebalo da preda našem drugu iz Španije Ratku Vujoviću čočetu. šoša je postao zamenik komandanta, a Dušan Misirača zamenik političkog komesara Drugog odreda. Otvoreno neslaganje je izrazio samo Branko Babič, sekretar kozarskog Okružnog komiteta Partije:

– Ljudi vole šošu. Samo bi on mogao, mislim, voditi odred sa autoritetom Doktora Mladena ...

Mladen je ćutao. Poštovao je Obradovo špansko iskustvo. To je, na kraju i prevagnulo, pa smo tako i saopštili drugovima iz Drugog odreda.

Mladen i Osman, dvojica sa kojima je trebalo da najbliskije sarađujem, bili su različite prirode, ali oba postojane, uporne, snažne ličnosti. Sve vreme našeg zajedničkog ratovanja ni sa jednim od njih dvojice nisam došao ni u najbeznačajniji sukob. Ako je i bilo razlike u traženju rešenja, u predlozima za rešenja, kad bismo se već opredelili, delovali smo harmonično. Obojica su bili intelektualci, široke kulture, bogatog obrazovanja, načitani. S Osmanom sam dugo ostao, i, uz sve ratne nedaće, lepo smo naše zajedništvo proživeli: Osman je vodio politiku, a ja vojsku u bitkama (svakako, sve uvek u dogovoru). Sa Doktorom Mladenom, na žalost, drugovao sam kratko: samo toliko da smo stigli zajedno uleteti u jedan ratni okršaj – u četničku zasedu.

Đuro, Mladen, Osman i ja, a s nama i dr Vaso Butozan, ocenjivali smo da je »najrovitije stanje u Trećem odredu« i da bi najpre trebalo otići tamo, a zatim u 4. bataljon Četvrtog odreda (Blatnica-Pribanić-Čečava), gde je neki bivši kapetan Račić okupljao četnike, koji »po svojoj staroj taktici zabijaju klin među naše odrede, u ovom slučaju između odreda istočne Bosne i Bosanske krajine«. Bila je i jedna grupa od četrdesetak četnika u Teočaku, ali, tvrdio je doktor Mladen, njih će Josip Mažar šoša razoružati sa Kozarčanima, a isto tako ćemo učiniti i s četnicima na istočnim padinama Čemernice, gde je četnikovao Lazo Tešanović.

Komesar Trećeg odreda, dr Butozan, složio se s Đurom Pucarom da s najizrazitijim četnikom pljevsko-janjskog područja Urošem Drenovićem »ne možemo sarađivati«. Više zbog Lepe i mene, nego zbog ostalih drugova, koji su dobro znali šta sve Drenović radi, pričao je kako je »Drenović bio nečujan sve do pre mesec i po dana, kad je od Dangića dobio preko četiri kilograma propagandnog materijala i uputstava za rad«. Imao je informaciju, još nedovoljno proverenu, da je Drenović »15. februara potpisao s Italijanima sporazum po kome bi trebao primiti vlast u Mrkonjiću i razoružati ustaše«.

U jutro 27. februara kuriri štaba Trećeg odreda su nam doneli izveštaje o neuspehom napadu na Mrkonjić Grad. Izveštaji su bili kratki, ali precizni u oceni bivšeg 3. bataljona »Kočić« Trećeg odreda: taj bataljon, sa svojim komandantom Urošem Drenovićem, otvoreno je otišao u izdaju. Kuriri su nas uveravali:

– Drenović je izdao Šolaju!

Na osnovu tih informacija i svega onoga što se znalo o Drenoviću, sastavili smo 27. februara proglas Operativnog štaba:

»Snage narodnooslobodilačke vojske sa sektora Trećeg krajiškog NOPO napale su 25. o. m. na Mrkonjić Grad, to jedino neprijateljsko uporište na centru Jajce – Banja Luka, koje brane udružene snage talijanskog okupatora i njegovog ustaškog slugu i krvoloka Pavelića. Prije samog napada održan je sastanak komandanata 1, 2, 3. i predstavnika Glamočkog bataljona na kome je zaključen napad na Mrkonjić Grad. Pozvan na sastanak, četnik Uroš Drenović zastupao je pred predstavnicima partizanske vojske mišljenje da se Talijani ne mogu i ne trebaju napasti.

To je mišljenje iznio zatim i pred čitavom vojskom. Međutim sva narodnooslobodilačka vojska nije se povela za izdajničkim i kukavičkim stavom četnika Drenovića, nego je odlučno zahtijevala da se napad izvrši. Kada je vidio da i njegova vojska traži napad, Drenović je onda označio mjesto na kome će njegovi četnici napadati ...

Napad naših snaga na Mrkonjić Grad otpočeo je i naših 150 neustrašivih boraca, na čelu sa zamjenikom komandanta Trećeg odreda drugom Šolajom, prodrlo je u grad. U tome času, kad je naša vojska slobode bila na domaku potpune pobjede, četnik Drenović izvršio je najveću izdaju svoga naroda: on je pružio pomoć svojim fašističkim italijanskim prijateljima, dopustio da se Musolinijevi razbojnici i pljačkaši povuku na položaje odakle su trebali da napadaju njegovi četnici, a odatle su preko celog dana Italijani i italijanaši — Drenovićevi tukli našu vojsku u Mrkonjiću i ometali joj povlačenje. Izdajica i četnik Drenović... rame uz rame sa Musolinijevim 'crnim košuljama' koji danas pljačkaju, pale i kolju našu crnogorsku, ličku, hercegovačku i bosansku sirotinju, otvorio je vatru na naše seljačke borce koji su se digli na oružje da iz svoje zemlje protjeraju tuđine i domaće izdajice, spase svoj opstanak i izvojuju svoju slobodu,

Ogorčene zbog izdaje, naše blokadne snage izvršile su uvečer juriš i omogućile povlačenje udarne čete koja je sa drugom Šolajom prodrla u Mrkonjić. Sam drug Šolaja, koji je u toku borbe bio zarobljen, izjavio je da ga je izdao Drenović. Zar treba više dokaza o izdajničkoj raboti otvorenog talijanskog agenta i plaćenika Uroša Drenovića i one šake izroda oko njega? Sramna izdaja kod Mrkonjića pokazala je, da su imali pravo oni naši svesni borci partizani koji su tvrdili, da u interesu narodnog jedinstva i borbe za slobodu naše napaćene Krajine nema i ne može biti razgovora sa šakom izdajničkih gadova oko Drenovića, kao što ne može biti razgovora sa Manom Rokvićem, popom Đujićem, Longom Novakovićem i bandom četničko-italijanskih zločinaca i pljačkaša. Sramna izdaja kod Mrkonjića nije ništa drugo nego produžavanje ove mučke izdajničke rabote koju četnici Drenovića već duže vremena vrše u sporazumu sa svojim fašističkim okupatorskim gazdama.

Dok su naši borci krčili put u Mrkonjić, uništavajući Paveličeve žandarme i Musolinijeve 'crne košulje', pao je jedan naš drug mrtav i 15 ih je ranjeno (koliko se do sada

zna) plotunima iz okupatorskih, ustaških i Drenovićevih četničkih pušaka.

Mučki napad s leđa od unutrašnjeg neprijatelja, od crnih izroda i psećih tuđinskih slugu, naišao je svagdje u redovima naroda i vojske na prezir i ogorčenje prema bra-toubicama ...

Najviši interesi naroda, njegov spas i oslobođenje, tra-že da iz naše pozadine, sa naše oslobođene teritorije, prote-ramo sve prikrivene i otvorene neprijatelje oslobodilač-kog ustanka, sve one zelenaške i pljačkaške tuđinske slu-ge, sve prljave trgovce narodnom slobodom i sudbinom.«

Poslednjih sedmica zime, krajem februara i početkom marta 1942. godine, na velikom području delovanja jedinica našega Štaba, pet naših odreda vodili su gotovo dano-noćne borbe protiv Nemaca, Italijana, ustaša, domobrana, vrlo retko protiv muslimanske milicije, a sve češće protiv četnika. Italijanski garnizoni su uglavnom bili blokirani, kao i neki nemački (Prijedor, Ljubija). Ustaše su bile potpuno okružene u Kozarcu, na pruzi Banja Luka – Prijedor. U kratkom razgovoru s komandantima odreda (odnosno sa komesarima, jer svi komandanti i nisu bili na skendervakufskom savetovanju), 24. februara tražio sam još više inicijative, još više dinamičnih manevara, još više partizanskog načina ratovanja, iako sam znao da je sneg za izvođenje dužih marševa i brzih manevara, neiskusnim jedinicama velika prepreka. Nezavisno o vremenskim prilikama i neprijateljskim snagama, zahtevao sam od komandi partizanskih snaga da se do maksimuma aktiviraju. Činilo se da će svi ti zahtevi moći biti izvršeni i bez kadrovskih pomeranja, osim u Drugom kozaračkom odredu, gde smo ostali bez komandanta. Istina, neko od drugova iz partijskog rukovodstva je rekao: više kao predig za razmišljanje nego kao stav da bi i dr Vasi Butozanu trebalo dati neku drugu dužnost i osloboditi ga političkog zadatka u Trećem odredu, ali i to smo odložili. U Skender Vakufu su izrečene mnoge kritike i mnoge samokritičke analize, ali i najteže reči, kazane na partijskim dogovorima, čak i oni koji su ih kazali, nisu uzimali kao povod za smenjivanje: kritika je bila podsticaj za akciju a ne inicijativu za kažnjavanja.

Osnovni utisak kojeg sam stekao, posle prvih razgovora sa drugovima u Bočcu, bio je da su krajiški rukovodioci spremni i na najveće žrtve, da su sposobni da izvrše svaki zadatak. Iz Prvog odreda su na savetovanju bili i komandant i komesar, Milorad Mijatović i Velja Stojnić. Mijatović je u Odredu bio nov, doveo ga je Mladen s Kozare, gdje je do sredine januara komandovao 3. bataljonom. Velju Stojnića sam znao iz Drvara,

od septembra 1941, a Milorada sam tek u Bočcu upoznao. Upozorili su me da je oštar, strog komandant, neko za nj reče: »britka čorda«. Pred njim su to rekli, a on se smeje:

— E, pa daj ti smeškom nateraj ljude da idu u smrt. Moraš podviknuti!

Na savetovanju je zamerio Velji »što nije podvukao da u odredu nema reda i discipline«, navodio je neke primere koji to potvrđuju i »čudio se kako se može dogoditi da se starješine ne slažu među sobom«.

Od nas iz štaba, Mladen je najbolje znao prilike i odnose u Prvom odredu, proveo je na grmečkom terenu više sedmica i otuda je došao na skendervakufsko savetovanje. A i Osman se tamo zadržavao, samo nešto kraće od Doktora. Na osnovu Mladenovih utisaka i njegove i Osmanske analize, početkom marta smo pisali da je to »kraj u kojem se vojska naletom Talijana potpuno razbjegla i u kojem su Talijani preko četničkih elemenata potpuno prodrli u gradove i sela, pa je postojala opasnost da se stvori jak četnički pokret«. Smatrali smo »da je od neocjenjive važnosti ne samo za Krajinu nego i za ustanak uopšte da se ovaj odred ozdravi«. Sve ono neophodno »da se ovaj odred ozdravi« već je, zapravo, u vreme formiranja Operativnog štaba bilo učinjeno. Partija je izvršila reorganizaciju ustaničkih snaga, formirane su nove, borbene čete, koje su »razoružale italijanske bande Mane Rokvića oko Petrovca i stupile u jače sukobe s Talijanima oko Kolućina i na drugim mjestima. Te vojne akcije i mnoge političke konferencije umnogome su razbile talijansku propagandu u tim krajevima«.

V Odлучili smo da Prvi odred podelimo u dva odreda — u podgrmečki i petrovačko-drvarski. Za komandanta Petog, drvarskog odreda odredili smo Slavka Rodića, a za političkog komesara Iliju Došena. Štab Prvog podgrmečkog odreda nismo menjali. Bile su to snažne jedinice, v Prvi sa dva bataljona (osam četa), naoružan sa 860 pušaka, 16 puškomitraljeza i dva teška mitraljeza, a Peti sa tri bataljona (12 četa) — • 920 pušaka, 34 puškomitraljeza, 11 teških mitraljeza i 3 topa.

Odred pod komandom Milorada Mijatovića i Velje Stojnića (njihovi zamenici su bili Petar Vojinović i dr Moni Levi) imao je Novski i Sanski bataljon, koji su bili orijentisani na železničke pruge Prijedor—Sunja i Bihać—

—Bosanski Novi. Milorad se s nama slagao u proceni da bi bilo najbolje pojačati akcije prema Ljubiji i dolini Sanice. Dok smo o tome razgovarali, zamenik komandanta Kozaračkog odreda Josip Mažar šoša nas je obavestio 0 pojačanom dejstvu nemačkih bataljona na pravcu Dubica—Prijeđor:

— To je nova ofanziva na Kozaru.

Osmana je to, učinilo mi se, zabrinulo:

— Valjda ćete znati kako treba sa Nemcima?

— Imat ćemo bar nemačkih automata — nasmejao se šoša.

šoši smo odobrili da odmah krene na položaje južno od Dubice, a od Mijatovića sam tražio da se — pojačaju li Nemci pritisak i nastave prodor prema blokiranom Prijeđoru — sa svojim snagama jače angažuje oko prijeđorsko-novske pruge, a deo snaga da prebaci severno od pruge, prema cesti Prijeđor — • Dubica. Tada sam pomislio da bi možda bilo najispravnije kada bih pošao sa šošom 1 Miloradom i na grmečko-kozarskom prostoru objedinio dejstva novsko-sanskih i kozarskih bataljona, ali, tamo se samo radilo o jednoj bici, ili nizu bitaka, koje u tom trenutku možemo dobiti ili izgubiti, a da to bitno ne utiče na rast ustanka. Ono što je ozbiljno zabrinjavalo — bila je pojava četnika u Trećem i Četvrtom odredu: kokarde su, naime, u ime svetosavlja i karađorđevićevstva, pred okupatorom digle bele zastave i počele nam podmetati klipove pod noge. Sve češće su naši kuriri ubijani, čim bi se pojavili na četničkoj teritoriji. A mi još uvek ništa nismo učinili, da vojnički razbijemo četništvo. To je i bilo suštinsko pitanje: treba li da četnike vojnički napadamo i da ih potučemo, ili treba ići samo u propagandne akcije. Ako se s napadom na četnike čekalo, nije to bilo zbog neodlučnosti ili zbog nedovoljne smelosti kod partizanskih četa; radilo se o osnovnom problemu: sama puška deluje samo zastrašujuće, ona nikog nije uverila. A mi smo u selima, gde su četnici imali prevagu, morali narod uveriti da smo mi vojska toga naroda, a da to četnici nisu. Morali smo imati dokaz izdaje, da bi naša vojna protivčetnička akcija bila uverljiva. Razmišljajući o tome, imao sam, sve vreme, na umu oštrinu Titovih ocena o četnicima (»Likvidiranje svih četničkih bandi isto je toliko važno kao i pitanje likvidacije okupatora. Mora se s tim bandama potpuno obračunati«), ali i savet da uvek mislimo na čoveka,

zavedenog, neupućenog, mutnom situacijom i nečijom propagandom zbunjenog čoveka: sve koji se mogu spasiti, treba spašavati i uvoditi u našu narodnooslobodilačku borbu. Moje glasno razmišljanje o tome, uzdahom je prekinuo dr Vaso Butozan:

— Drenovića više niko živ ne spasi!

— Nije reč o Drenoviću. Reč je o narodu. Drenović će ići sa nama onoliko koliko to njemu lično odgovara. A narod je sudbinski vezan uz naš pokret; o učešću u tom pokretu zavisi njegova sudbina. Samo to moramo narodu objasniti; moramo narod uveriti.

Lepa Perović se ljutila i na sekretara Okružnog komiteta Jajce Kasima Hadžića (područje Trećeg odreda) i na komesara dr Vasu Butozana:

— Zašto Drenovićev bataljon niste obuhvatili partijskim radom. Imate u odredu 127 članova Partije, a u Drenovićev bataljon niste poslali ni jednog.

Doktor Vaso je opet uzdahnuo:

— Duga je to priča, moja drugarice.

Đuro Pucar je prihvatio stavove Lepe Perović:

— Rasplinjujemo se i labavi smo. Nismo sve učinili. Komesari u Trećem odredu nisu dorasli situaciji ...

Nismo slabo stajali samo u 3. bataljonu Trećeg odreda (Drenovićev »Kočić«, područje južnog dela Kočićevog Zmijanja i oko Mrkonjića, Pecke i Mliništa), nego i u ostalim bataljonima, osim u Prvom (»Pelagić«), Čitav odred je imao 34 čete, a partijske ćelije su delovale tek u 13 četa. Samo 18 političkih komesara su bili članovi Partije, a od komandira — jedanaestorica (»ima još pet koji su pod našim uticajem, kandidati« — izveštavao je Kasim Hadžić). Ni svi komesari bataljona nisu bili članovi KPJ. Kasim nam je pisao »da je 52 posto komandnog kadra izvan partijske organizacije«, a po njegovom mišljenju vojska se »uzeto općenito, nalazi 53 posto na liniji narodnooslobodilačke partizanske borbe, dok se ostali broj nalazi u previranju«.

Štab bataljona »Kočić« je, u februaru, odbio saradnju sa Štabom odreda, »otcijepio se i proglasio se četničkim«. Bilo je jasnih pokazatelja da je Drenović već povezan sa Italijanima ali dokaza nije bilo.

— Više akcija, više borbe, više smelosti treba ispoljiti, i to će onda sve kolebljive elemente dovesti na čistac. Mo-

race se opredeliti, ili za borbu, ili za otvorenu izdaju – izneo sam svoj stav Butozanu i Hadžiću. Kasima, a ni Vašu, u to nije trebalo uveravati. Obojica su bili iskusni komunisti, čestiti i divni drugovi, ali nikako nisu stizali objediniti snage ustanka. Žalili su se na labavost komandnog kadra, čak i na komuniste u štabovima. Govorili su da komandni kadar »nije tijesno povezan sa partijskim aktivom«, da ne »upoznaje partijski aktiv sa akcijama koje se preduzimaju, pa stoga partijski aktiv ne pripremi samo ljudstvo za akciju i akcije nekad podbace ili propadaju«. To je bila velika greška, zato sam i insistirao:

– Svakoj borbenoj akciji mora da prethodi dogovor komunista, skojevaca i kandidata. Oni moraju biti prvi u jurišima i raspoređeni tako da povedu ostale!

Kad sam, u jesen 1941. godine, obilazio jedinice Trećeg odreda, na mene je naročito snažan utisak ostavio komandant 2. bataljona »Iskra«, Simo Šolaja. Po Kasimovom izveštaju sam video da u Šolajinom bataljonu ima 30 članova Partije, ali da je bataljon ozbiljno »nagrižen četničkom propagandom«.

– Šolaja je u Partiji? – bio sam znatiželjan.

– Šolaja nosi kokardu – smrknuo se Kasim. Dr Vaso reče da se Šolaja nije u potpunosti složio sa stavom 1. bataljona o tome kako Drenović »sa svojom družinom predstavlja srpski fašizam koji je udružen sa krvoločnim njemačkim i italijanskim fašizmom«. Pa čak, reče Vaso, Šolaja ponekad zna reći kako će bombama »razminirati taj tajanstveni Oka o kojem se šapće a niko ne zna šta je ni zašto je«.

Tada sam odlučio: treba, pre svega, posetiti Treći odred. Treba ponovo videti Šolaju. Činilo mi se da bi on mogao nositi stotine kokardi i vijoriti svakakve zastave, ali da izdaju nikad ne bi mogao prihvatiti kao svoje ljudsko opredelenje. Možda i ne zna šta je to Okružni komitet (a to onda nije samo njegova, možda čak najmanje njegova, greška), ali zna na kojoj je strani neprijatelj.

Još u prvom susretu, kad smo iz Ribnika Šefket Maglajlić i ja išli u Janj i Pljevu, stekao sam puno uverenje da Šolaja s okupatorom može razgovarati samo preko nišana i mušice. Drenović je bio nešto drugo. Kod obojice sam bio u oktobru 1941. godine. Spavao sam i u Drenovićevom štabu u Lisicama iznad Medne i u kući polupisme-

nog seljaka Šolaje na brežuljku iznad Pljeve, u zaseoku Majevac; i Drenovićeva Zorka, i Šolajina Zorka, supruge njihove, su me ugošćavale, jednako gostoljubivo, mada ne i jednako prisno, ako prostodušnu dobrotu Zorke Šolaje smatram prisnošću većom od proračunate, podozrive, primerno ohole finoće Zorke Drenović, jedne tipične milostive zatečene u seljačkoj sredini. Svaki za sebe, i bivši mirnodopski četnik Šolaja, i bivši seoski učo, i gospodin Drenović, bio je izrazita ličnost – celoviti karakteri različito ispoljavani. Ali u svoj toj izražajnosti, rekao bih čak i oštro izdiferenciranim karakterima, moguće, očekivano, ono što bi, iskazano u akciji, u delu, bio zamišljen izraz njihovih karaktera, izostalo je; još čudnije: moguće je postalo nemoguće. Jer učo, intelektualac, čovek koji se zaklinjao u slobodu, postao je funkcija neslobode; upravo onog dana – valjda 27. ili 28. februara – kad sam iz Aginog Sela krenuo na jug, preko Surjana, za Treći odred, Generalštab italijanske kopnene vojske je primio depešu komande 18. armijskog korpusa o napadu na Mrkonjić Grad: »Naši odbili napad neprijatelja na garnizon. Poslednje grupe naterane u bekstvo u 7,30 časova. 27. II«; i o Drenoviću: »Uroš Drenović pomogao nam je u akciji protiv komunista.« Svakako, nismo to tad mogli znati, nije još bilo jasno koliko su ga zakučaste vijuge njegove misli odvele u besramnu nesmisao izdaje. A čovek potkresane kratkoceve četničke karabinke, čovek koji se davno pre rata zavetovao – za rat, dogodi li se, na krst i nož, na srpsstvo i osvetu, nadrastao je tu zakletvu, a put osвете je pretvorio u put gradnje, očovečio ga, posvedočivši ga čak i u onom jedinom neponovljivom iskustvu – u smrti – čovekom slobode.

Sada ne mogu više da se setim da li sam 1941. bio pre kod Drenovića ili Šolaje. Biće da smo, uputivši se iz Ribnika, najpre posetili Šolaju. Proći kroz Janj i Pljevu u jesen 1941. godine bilo je prosto nemoguće, a ne saznati za njih dvojicu. Tada su već bili i istaknuti komandanti vojske ustanka u tom kraju. Obojica hrabri, samoinicijativni, domišljati i – govorilo se – obojica nepokolebljivo uporni. Kod Drenovića, u njegovom štabu u Lisicama, bio sam iznenađen zbirkom probranih knjiga. Zidovi su bili okićeni svetosavskim slikama i Karađorđevićima. Pred kućom grupa naoružanih seljaka. Kuriri su stalno dolazili i odlazili. Drenovićeva supruga, kočoperna i okretna, neuporedivo reakcionarnija i od samog Drenovića, našla

je načina da svakog od njih počasti, nekog zalogajem, nekog rakijom. Muslimane i Hrvate je kočijaški psovala, a tamošnji ljudi su slegali ramenima:

— Valjda tako mora biti, kad ikaže gospoja!

Bio sam im predstavljen bez imena, jednostavno: španac, kapetan Španac. Drenović i Zorka su me oslovljavali sa: gospodin Španac, ili gospodin kapetan. Tada, u oktobru 1941. godine, ni o čemu se nisam sporio s Drenovićem, nije bilo razloga ni povoda. Isti stavovi o fašizmu, o neophodnosti borbe, o neuništivosti Sovjetskog Saveza... Možda je bilo, tako mi se barem onda činilo, izvesnog razilaženja kad smo govorili o neophodnosti bratstva i jedinstva, ali Drenović tad ništa određeno o tome nije rekao. Zorka Drenović se uplitala u naš razgovor:

— Nema sloge sa Muslimanom i Hrvatom...

Drenović je nekoliko puta ućutkivao ženu:

— • Svak je brat, ko je za naš rat — i pri tom pogledao Šefketa, koji je predstavljen kao Mirko, i mene, ispodoka, podozrivo: — Ne pitaj, ženo, ljude za veru, već za pušku: u koga njihova puca.

Ujutro, za vreme doručka, rekao sam Drenoviću kako mi je čudno što on, obrazovan i kulturni čovek, hrabar komandant, narodni autoritet, jedan od onih ljudi koji bi mogli razlikovati urednost i neurednost, red i nered, nosi bradu. I pri tome sam se nakašljao:

— Ili ste vi, možda, zakleti četnik?

Rekao je da nije četnik i odmah ustao, izašao iz kuće, seo usred dvorišta, i tu ga je naš pratilac Mujo Delić, kojemu Drenović nije znao ime, obrijao.

Odlazeći od njega (čini mi se da smo u Medni sačekali Đuru Pucara), mislio sam da taj inteligentni učitelj ne može otići putem koji je suprotan interesu potlačenog naroda. Ali — prevario sam se. Ili Zorka, ili italijanski zlatnici, ili londonske upute slate preko Draže i Dangića, ili sve to zajedno, ko zna, odvelo ga je od nas, protiv nas.

Tada sam prenoćio i kod Šolaje. I onda je u narodu bio neverovatno popularan; »naš Simela«. Po onome što sam znao o njemu, bojao sam se da će se opredeliti za četnike, jer je i pre rata bio četnik. Ali i Slavko Rodić je za vreme školovanja u Beogradu bio ljotićevac, pa ipak se pokazao kao jedan od najupornijih boraca na liniji Komunističke Partije, šolaja me lepo dočekaao. Bistar, siro-

mašan seljak, drvoseča. U kući mu žena i devojčica, trogodišnja majčina imenjakinja — Zora. Siromašna planinska kuća je bila puna dece ubijene braće Simele Šolaje. On i Zorka su o svoj toj deci brinuli kao da su njihova.

Uveče, i u noći, kad smo legli, sami u nekoj tesnoj, sirotinjski nameštenoj prostoriji male kolibe, dugo smo razgovarali o ciljevima naše borbe. On je, uglavnom, pitao, a ja odgovarao. Bilo je mnogo reči o Lenjinu i Oktobru, o Partiji i Španiji, o fašizmu i — dobro se sećam — ponavljajući Titove stavove iz »Biltena«, posebno sam naglašavao — o našim odredima koji »moraju neumorno razvijati otpor naroda, dižući narodne ustanke« stavljaajući se »na čelo tih ustanaka kao borbeno jezgro«.

Duboko je uzdahnuo:

— Pa i ja sam za to.

Od tog razgovora nije prošlo više od četiri meseca. Ali u ratu se sve brzo menja, pa i ljudi. Trebalo je videti kakav je Šolaja sada, februara 1942.

Događaji oko Mrkonjić Grada, trebalo je da razbistre sliku i o Drenoviću i o Šolaji, koje su još neki, čak i među nama, svrstavali u isti red. Izveštaji iz Trećeg odreda su jasno govorili: Drenović je izvršio izdaju. Pretila je opasnost da i Šolaja, iako se u Mrkonjiću lavovski borio, posle poraza ne odvoji svoj bataljon od Trećeg odreda i da ga proglasi, kao i Drenović, samostalnom četničkom jedinicom. Na kapi je još imao kokardu. Drugovi su o toj kokardi i Šolaji imali različita mišljenja. Ako je ostao onakav kakav je bio u oktobru, znao sam da je kokarda nevažna: to je samo znak da mu uz srce još nije prirasla petokraka (seljak sporo prima novo), ali o tome da li će se boriti protiv okupatora ili će prići okupatoru, nije trebalo biti sumnje.

Osman i Đuro su govorili da je uglavnom na svim područjima Krajine i u centralnoj Bosni, u onom siromašnom seljačkom kraju, Partija našla put do masa. Tu ocenu je prihvatila i Lepa, i u svom prvom izveštaju je pisala »da se ostvaruje rukovodeća uloga Partije u ustanku (ljudi traže Partiju)«. Na području južno od Mrkonjića, prema Livnu i Glamoču, tamo gde je delovao Okružni komitet Jajca i gde su bili bataljoni Trećeg odreda, Partija je, ocenjivano je, još tapkala za događajima, iako smo na tom području u februaru 1942. godine imali 208 čla-

nova KPJ. Ali »iako je broj članova Partije priličan, uticaj Partije je slab« — ocenjivao je sekretar Okružnog komiteta Kasim Hadžić. Nije bilo organizovanog rada ni s omladinom, ni sa ženama, mada — pisala je Lepa u svom izveštaju od 5. marta — »postoje svi uslovi širokog učešća žena u narodnooslobodilačkoj borbi i velika volja žena da uzmu učešća u toj borbi«. U Partiji je bilo vrlo malo žena, a u narodnooslobodilačkim odborima — ni jedne.

Treći je odred, do početka februara, kad je obrazovan i Četvrti, bio raspoređen na ogromnom području od Donjeg Vakufa i Kupresa preko Jajca, Jezera, Mrkonjića, Glamoča, Ribnika, Sitnice, Manjače i Čemernice pa dalje na istok preko Vrbanje do Prnjavora, Teslića, Doboja i brodske pruge. Osman i Đuro su smatrali da je u tom Odredu bio »najveći broj naših najboljih drugova«. Kad su se Osman Karabegović, Đuro Pucar, Rade Ličina i Kasim Hadžić vratili s našeg savetovanja u Podromaniji, odmah su, 26. novembra, na istočnom području odreda, u zoni Borje, organizovali vojnu konferenciju 6. bataljona, u kojemu su Ratko Broćeta i Rade Ličina bili komandant i komesar. Tamo su — po podacima drugova Đure i Osmana, što smo i Titu pisali — još krajem 1941. godine ustanničkim vodovima komandovali »zakleti četnici« koji su 1941. godine »bili organizatori ustanka po nekim selima«. Podatke Đure Pucara i Osmana Karabegovića uneli smo i u naš prvi izveštaj za Tita i Tempa: o tim četnicima, koji su se »podvrgli našoj partizanskoj komandi« iako ne kao partizani, nego »kao četnici«. Onda smo još smatrali da je moguće sve njih »privesti našoj liniji borbe«. Čini se da je malo učinjeno, možda mnogo manje nego što se subjektivno moglo učiniti. Problem je bio i u gerilskom rasporedu bataljona u kojem je bila »jaka četnička komanda«, koja nije funkcionisala. Jedinice nisu bile ni vojnički čvrsto organizovane, ni mobilne, a bio je »velik broj oružanog ljudstva«.

I Lepa i ja smo hteli čuti objašnjenje: ako je već Treći odred u svojim bataljonima imao »najveći broj naših najboljih kadrova«, kako to da su se seljačke mase otele našem uticaju, svom jedinom interesu, pa imamo dosta snažnu, od nas potpuno odvojenu, četničku grupaciju i »jaku četničku komandu« u Pribiniću, čečavi i Blatnici, kako to da te četničke čete nisu pod našim uticajem, nego »pod uticajem srbijanskih nedićevskih agenata postaju otvorene razbojničke družine protiv nas«?

Doktor Mladen tiho komentariše:

— Nisam znao da su stvari krenule tako nepovoljnim tokom, bio sam na terenu Prvog odreda ...

Đuro i Osman su smatrali da je za »rečeno stanje« odgovoran štab Trećeg odreda: »Od konferencije koju smo održali na Borji ni komesar ni komandant odreda nisu obišli ovaj bataljon, iako su znali da je ovaj bataljon na udaru četnika iz Srbije, da je neobično važan obzirom na naređenja Glavnog štaba o napadima na brodsku prugu i, napokon, radi ogromne količine žita koja se nalazi na području ovog bataljona.«

Takvo objašnjenje smo uneli i u naš izvještaj drugovima Titu i Tempu.

Okrivili smo Danka Mitrova i dr Vašu Butozana. Ali uza svu oštrinu kritike, uza svu realnost procene o pojačanom »udaru četnika iz Srbije«, niko od nas nije očekivao da će četnici u proleće razbiti bataljone Četvrtog odreda. Partijski izveštaji su dosta uverljivo govorili o tome kako su »naši drugovi u 6. bataljonu uspjeli stvoriti nekoliko četa vjernih i odanih partizanskoj komandi«. Komandant Broćeta i komesar Ličina, posle konferencije na Borji, krajem novembra, otišli su zajedno s Đurom Pucarom, Osmanom Karabegovićem i Kasimom Hadžićem na Zmijanje, gde je održana vojna konferencija 5. bataljona »Borac« kojim su jedno vreme komandovali Drago Mažar i Niko Jurinčić. Na toj su konferenciji biti prisutni svi komandiri sa Čemernice i Manjače. Od te manjačke konferencije do našeg dolaska u Krajinu, čini se da je partijska organizacija po rasutim selima Zmijanja najmanje učinila. Ako se već moglo razraslo četnikovanje u području Borje objasniti neaktivnošću Danka Mitrova i dr Vase Butozana, koji ni jednom nisu obišli 6. bataljon, kako objasniti stanje u selima Zmijanja i oko Čemernice, u Petom bataljonu, koji »ne samo da nije izvršio svoje vojne zadatke, nego je dopustio svojom političkom nemarnošću raspad jedne čete i stvaranje jedne četničke grupacije na području ovog bataljona (Javorani)«. Ta, štab Odreda, pa i partijsko rukovodstvo Krajine u neposrednoj su blizini i tu se moglo odmah intervenisati!

O tome je bilo govora i na skendervakufskom savetovanju. Tamo je o nepovoljnoj političkoj situaciji govorio 1 najviše kritikovani dr Vaso Butozan, komesar Odreda. Osman ga je tada pitao o Drenovićevim snagama i o to-

me »kako narod komentariše sukob između četnika i partizana, i da li narod zna ko je napravio sukob i u čemu se on sastoji?« Butozanov odgovor je zapisničar krajnje sažeto zapisao:

»Narod svugdje osuđuje sukob, traži da se udari na Mrkonjić, a o samom sukobu misli da je to sukob Drenovića i Danka za položaj komandanta. Mi branimo Danka, jer je on nepomirljivo nosio zastavu naše borbe.«

Đuro Pucar i Osman Karabegović su nezadovoljni Butozanom: tapka na mestu — kažu — ne snalazi se, ne organizuje ni vojne ni političke akcije ... — A meni se dr Vaso od prvog susreta svideo. Pomislio sam da bi ga što pre trebalo izvući iz odredskog štaba i zadužiti za organizovanje medicinske službe, iako on nije bio doktor medicine, nego poznati i javno priznati doktor veterine. O tome ništa nisam govorio u Bočcu, ali smo to uskoro učinili.

Što se tiče četnika na Manjači i Čemernici (u Javoranima), Glavnom štabu smo pisali da je pojačanu aktivnost četnika uslovio i naš nemar, a takođe »i neznanje naših drugova«, neobaveštenost komunista o tome »kakva je situacija u njihovim četama«, uza sve to što se »toliko isticalo na vojnim i partijskim konferencijama održanim na ovom terenu«, čete niko nije »pročišćavao«.

Svakako, kritika ni u kom slučaju nije mogla mimoći dr Vasu; ali verovatno smo preterali kad smo rekli da ima »usko shvatanje«. Samo, bila je neporeciva činjenica da ni jednom nije obišao jedinice 5. i 6. bataljona, a da je ipak »u svim izveštajima, koje je davao na konferencijama i pismeno dostavljao«, hvalio organizovanost i borbenu ovih bataljona.

Osim toga, u izveštaju smo izneli da je dr Vaso pogrešno shvatio dužnost političkog komesara: umesto da deluje politički, smatrao je »da treba da uzme pušku i da učestvuje od akcije do akcije u okviru Prvog i Drugog bataljona Trećeg odreda, a ne da saobraća, da savjetuje i kontroliše rad komesara bataljona i četa«. I Osman i Đuro su nam objašnjavali da bi se »povuklo prave poteze« da se znalo za stanje na Manjači i za rovarenje Laze Tešanovića, učitelja, koga su naši drugovi zbog šverca i sabotaže proterali iz Prvog odreda, a on je onda, proteran u centralnu Bosnu, u svom rodnom selu Javoranima stvorio četničku grupu, u dogovoru s Drenovićem. U svim izveštajima koje su primali Đuro i Osman, stalno je pre-

čutkivao »četničko raspoloženje 5. bataljona«, a kao nešto normalno »trpjelo se vršljanje u četama žandarma, policijskih agenata i ostalog ološa«.

Bilo je jasno da štab starog Trećeg odreda nije u teritorijalnim bataljonima na onom ogromnom prostoru mogao obezbediti jedinstvo komande. Teško je prodiralo shvatanje Vrhovnog komandanta da su »bolje male ali čvrste i disciplinovane čete, nego mnogobrojnije sa kolebljivim elementima«. Slušajući izlaganja drugova u Bočcu i Aginom Selu, sve vreme me prožimala Titova misao o tome kako nećemo moći da se stavimo na čelo događaja, kako događaje nećemo moći da usmeravamo, sve dok ne budemo učvrstili jedinice, dok ih ne budemo učinili maksimalno mobilnim i dok ih ne odvojimo od njihovih sela i krutih frontova. Najodgovorniji drugovi u Krajini su to znali. To što ipak, do februara, nisu »čistili« jedinice i stvorili jedinstvenu komandu, ne znači da nisu tražili načina da to tako reše. Verovatno je jedan od krupnih razloga za nedovoljnu uspešnost naše akcije bilo slabo korišćenje postojećih kadrova, ali i ponegde ispoljeno »levo skretanje«. Jer mi smo, tvrdili su Đuro i Osman, dakle sekretar Partije i član Glavnog štaba zadužen za Krajinu, u Trećem odredu imali »najveći broj naših najboljih drugova«, a ipak je, od njihovog povratka s Romanije, stalno na dnevnom redu »politička slabost Trećeg odreda«. Ono što su činili, više ili manje uspešno, izneli smo u izveštaju Glavnom i Vrhovnom štabu.

»Mi smo zbog političke slabosti ovoga Odreda održali, pored dvije spomenute vojne konferencije, odredsku konferenciju u Gerzovu da bi se koliko-toliko popularisala linija borbe i učvrstilo jedinstvo komande u ovom odredu. Ta je konferencija održana 10. decembra i bila je dosta uspjela manifestacija jedinstva i borbe protiv Talijana i talijanaša. Budući je u sastav odreda unišao i Drenovićev bataljon, bataljon oko Mrkonjića sa talijanaški raspoloženim rukovodstvom, ali tada još prikrivenim, tražio je isti Drenović na toj konferenciji da se njegov bataljon nazove četnički i obećao da će sarađivati sa nama. Drenović nas je tu zaskočio, jer je iznenada postavio pitanje stvaranja četničkog bataljona, iako je do te konferencije bio u štabu Trećeg odreda zamjenik komandanta ... Nakon izvjesnog vremena uvidjeli smo da smo tu pogriješili i da smo svojim kolebljivim stavom prema Drenoviću legalizirali do tada nepostojeće četničke organizacije u Bosan-

skoj krajini. Naši drugovi otišli su i dalje, pa su sporazum sa četnicima na samo jednom sektoru shvatili kao naše slivanje sa četnicima i otupili oštricu borbe protiv četnika u našim četama ...

Poslije stvaranja četničkog bataljona, nastalo je previranje u 1., 2. i Glamočkom bataljonu. Do tada, kako smo rekli, bio je slab politički rad među vojnicima. Bilo je vojnika pljačkaški nastrojenih. Do stvaranja ovog četničkog Drenovićevog bataljona, borci su se koliko-toliko stavljali pod partizansku komandu.

Drenović za sve to vrijeme, preko raznih agenata kao što su Tešanović, Marčetić, Tomić, cijepa naše čete koje dobiva na račun pljačke i velikosrpske propagande. Tako cijepa prvu četu 5. bataljona i jača je snagama sa svog terena želeći da tako jača četnički uticaj oko Banje Luke. Cijepa također naše snage u Manjači i organizuje četničku četu oko Ratkova i Sokolova u snazi od 100 do 120 pušaka; cijepa snage 4. ribničkog bataljona. Četnici za sve to vrijeme vrše otrovnu propagandu u 1. (Metličevom) i 2. bataljonu (Šolajinom).

Komesar i komandant Trećeg odreda (Danko Mitrov i Vaso Butozan) nisu ni prstom maknuli da za vremena pročiste čete, da odstrane žandarme i kulake iz komande, nego su pustili da četnici uzmu velikog maha u Šolajinom bataljonu ... Drenović, opažajući svu tu našu kolebljivost, osilio se i ... šalje svoje oružane bande na teritoriju 5. bataljona da pojača četnički uticaj oko Banje Luke. On hapsi naše kurire i plijeni našu poštu, on izdaje rezolucije protiv partizana. Vrhunac njihovih zločina je ubistvo druga Joze Nemeca, člana KPJ, zamjenika političkog komesara 2. čete 5. bataljona, koji je na najgrozniji način zaklan i nađen pod kulom kod Mrkonjića.

Da bi se koliko-toliko popravilo stanje u ovom odredu i da bi se suzbio razoran rad četnika u ovim bataljonima, sazvana je u Aginom Selu 6. februara konferencija komandnog kadra 1, 2. i 4. bataljona, na kojoj se postavilo oštro pitanje borbe protiv Drenovićevih zločinačkih djela. Trebalo je ujedno izabrati na ovoj konferenciji i novi štab odreda, jer je Treći odred trebalo podijeliti na dva odreda. Na ovoj konferenciji moglo se vidjeti, prema držanju pojedinih komandira četa, da je Drenović uspio da pokoleba mnoge ljude u Šolajinom bataljonu. Sam Šolaja, koji je inače nama odan čovjek, borac prvog reda, junak onoga kraja, koji je prvi u ovome kraju pucao na

talijanske okupatore, na konferenciji držao se kolebljivo i strepio da ne nastane sukob između četnika i partizana. Usljed krize koja je nastala u Šolajinu bataljonu, on je ... govorio na konferenciji da će još jedanput pokušati da Drenovićeve ljude uvuče u borbu protiv Talijana u napadu na Mrkonjić. Ovdje treba spomenuti da su Šolajin 2. i Metličev 1. bataljon, koji operišu oko Jajca, Glamoča i Mrkonjića veoma borbeni bataljoni protiv talijanskih okupatora i da je sukob sa Drenovićem izbio baš na tome što Drenović neće da vodi borbu protiv Talijana ...«

Posle konferencije u Aginom Selu, Danko Mitrov je preuzeo dužnost komandanta novoformiranog Četvrtog odreda. Za komesara Četvrtog odreda je tada postavljen Rade Ličina. U Trećem odred u drugovi su za komandanta izabrali Radu Marjanca, vrlo sposobnog i hrabrog čoveka iz ugledne porodice, za političkog komesara dr Vasu Butozana, za njihove zamenike Simu Šolaju i Nemanju Vlatkovića, a za načelnika štaba Mensuda Hotića. Smatrao sam da bi u Trećem odred u, što pre bilo neophodno stvoriti udarno jezgro, čet u ili bataljon, sastavljeno od provenih, narodnooslobodilačkoj borbi odanih drugova. Nije bilo razloga sumnjati u Marjančev štab, iako je među nama, u Bočcu, krajem februara – i pored junaštva pokazanog u Mrkonjiću – još tinjala sumnja u odnosu na Šolaju. Mnogima među nama je bila bliska misao o njegovoj kolebljivosti, pa čak i o mogućnosti izdaje. Čutao sam u našim prvim razgovorima u Bočcu o tome. Hteo sam se, kako već rekoh, sam uveriti i ujutro u samo svanuće 28. februara krenuo sam u Treći odred.

Od Bočca do Kozila, iznad sela Pljeve, gde se onih dana nalazio Marjančev štab, trebalo je prtinom, često kroz visoke snežne nanose, prejahati težak put od nekih osamdesetak kilometara. Čini mi se da je sa mnom, uz dvojicu pratilaca, išao i komesar odreda Doktor Vaso. Tad, a kasnije još više, uverio sam se da je on divan, jednostavan, suptilan čovek, satkan od same dobrote. Možda — mislio sam — i ne zna kako treba da radi dobar politički komesar, možda su Osman i Đuro u pravu kad kritikuju njegovo »usko shvatanje rada političkog komesara«, ali imao je onu čudesnu, neiskvarenu širinu, koja pieni.

U Kozilima sam se upoznao s Radom Marjancem i Nemanjom Vlatkovićem. Tu Šolaje nije bilo; on je uz dužnost zamenika komandanta odreda i dalje ostao komandant 2. bataljona »Iskra«. Nisam ni Marjanca i Vlatkovića pitao o njemu: trebalo je da se sam, u razgovoru, uverim. Šolaja nije od onih koji bi mogli slagati; ako više nije s nama, reći će — u to sam bio siguran.

Ono februarsko putovanje u Janj i Pljevu i sad u meni budi sve one silne dileme koje su me razapinjale. Doživljaj četničke izdaje u istočnoj Bosni, ono mešanje petokraki i kokardi, ono silovito previranje u ljudima i odnosima, i izdaja, iskaza u najnečovečnijem obliku, odredilo je potpunu nesnošljivost prema svakoj vrsti četnika. Dok nisam vidio njihove zločine, dok nismo u Foči počeli iz Drine vaditi unakažene leševe, mogao sam s njima nekako razgovarati. Ali posle Foče, više nije bilo mogućeg dijaloga. No, moralo se misliti i na savet Titov: jedno su vođe izdaje, plaćene sluge okupatora, a drugo je neupućena, zavedena masa (»Oni su samo pognuli šiju, ali nisu postali svesni neprijatelji oslobodenja naroda. Oni vole partizane i Rusiju, ali sklanjaju glave pred okupatorom. Mi ćemo im oprostiti njihov postupak, jer je on maslo našeg neprijatelja«).

Trebalo se uveriti: ko tu predstavlja izdaju, a ko je samo naivno, bez ličnog opredelenja za neprijatelja, pokri-

ven kokardom. Pa nije valjda da bi Šolaja i njegovi ljudi imali razloga, boreći se protiv okupatora, da bitku biju i za ono što su imali pre rata, za onu beskrajnu bedu i neznanje. Zar oni zaista nisu imali od koga čuti jasne reči Partije da »narodnooslobodilačka borba zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije« i da se pod parolom borbe protiv okupatora istovremeno podrazumeva da će narod »tom borbom postići nešto novo, mnogo bolje, da se neće vratiti staro«, da će sva otvorena pitanja u oslobođenoj zemlji »rešavati sam narod« (»a to pravo svaki narod stiče s puškom u ruci, u ovoj narodnooslobodilačkoj borbi«)? Ili je možda sve to jezikom nerazumljivim onom narodu kazivano, pa su uši ostale gluve? O tome smo Šolaja i ja, i sami, a i u prisustvu Šefketa Maglajlića Mirka, govorili oktobra 1941. godine, i onda je Šolaja bio upravo za to: kokarda mu onda nije smetala da se bori na liniji Partije.

Kad sam u februaru obilazio Janj i Pljevu, činilo mi se da ti krajevi, sa svojim čudesnim Šolajom i kokardaše i četnikuju, ali i da se bore. Simela Šolaja je činio poduhvate ravne kozaračkim partizanima, ikoji nisu imali ni jedne kokarde. Uoči mog dolaska kod njih, izveli su dva podviga. Najpre, 15. februara. Toga je dana Šolajin bataljon, na putu između Jajca i Mrkonjić Grada, sačekao 450 Italijana i ustaša. U šestočasovnoj borbi neprijatelj je do nogu potučen. Na bojištu je ostalo 110 mrtvih neprijateljskih vojnika. Šolaja je zarobio 22 vojnika i jednog oficira. Za nove borce dobiveno je 150 pušaka i 7 puškomitraljeza. Naši su imali samo jednog mrtvog i četiri ranjena.

Zatim je usledio još veći podvig: prodor u Mrkonjić Grad u noći 25. i 26. februara.

Jedinice su lečile rane i u traumi mrkonjićgradskog poraza produbljivale svoje još neprojašnjeno protivčetničko raspoloženje, kada sam ih posetio. Ljudi su preživljavali j dramu rascepa, još nesvesni svih posledica Drenovićeve izdaje, još u dušama neopredeljeni, pa u toj neopredeljenosti izmučeni. Od njih se tražilo više nego što su mogli učiniti: da se odreknu Drenovića, da ga prezru i da svoje oružje, oružje u ustanku s njim zajedno zarobljeno, sada upere na njega. Trebalo je još mnogo učiniti, da bi shvati neophodnost, sudbinsku nužnost toga i takvog opre-

delenja. Nisu oni izneverili Drenovića, nego se Drenović odvojio. Trebalo je da to shvate, samo to!

Mislim da sam stigao ujutro 1. marta. Mrko Šolajino lice, posivelo i patnjama rano izborano, išibano vetrom i mećavama, razvuklo se u smeh. Sive, orlovske oči radosno su kresile. Mene su najavili kao novog komandanta Operativnog štaba, i kada je izašao bio je iznenađen. Širi ruke:

– O, moj drug Španac ...

Pustio sam ga da me grli. I sam sam hteo da ga prisno, prijateljski pozdravim, ali smetala mi je kokarda na njegovoj kapi. Onim čudesnim čulom gorštaka, koji pre oseći nego razjasni, pa čak ako i ne razjasni – shvati, razabrao je razlog moje ćutljivosti. Možda je trebalo da hvalim njegove podvige, da nešto kažem o opevanom junaštvu ponovljenom i sad u Mrkonjiću, da mu dam do znanja koliko je važno što s Drenovićem ne duva u isti rog ... Ali ništa od svega toga nisam mogao reći, nisam hteo reći. Pogled mi se, leden, zaustavio na kokardi, i ćutim. Na drugim kapama, na ljudima, ikoje sam do tada sretao, kokarde me nisu tako žestoko izazivale. Ali kod Šolaje je to bilo drukčije, jer je i Šolaja od svih bio drukčiji. I nisam pitao za vojsku, kako je, ni za ono što se dogodilo u Mrkonjiću, ni o Drenoviću. Pitao sam ga samo za ženu i ćerku, za njegove dve Zore i za sinovce i sinovice, poseti li ih, kako su, gladuju li. Janj i Pljeva su, u ono vreme, bili zone teške gladi. Zima je narod zatekla bez krova nad glavom. Sve je bilo opljačkano i spaljeno. Samo na desnoj obali Janja, tamo gde je dejstvovao bataljon Simelinog druga Metlića, zapaljeno je preko četiri hiljade zgrada u kojima je našlo smrt preko hiljadu ljudi, dece, žena i staraca. Janju i Pljevi je pretio pomor od gladi i bolesti.

Šolajino lice se namrštilo. Nos mu nabubrio. Oči krije.

– Preživeće se nekako – zausti da nešto kaže o svojima, o ženi i ćerki, ali ne doreče. Naglim zamahom skida kapu i pušta da mu severnjak mrsi kosu. Silovito otrže kokardu i daleko je baci. Borci, okupljeni oko nas, gledali su ga zbunjeno, vidljivo prestrašeni mogućom srdžbom svoga komandanta, i začuđeni zajapurenim izrazom njegovog lica. Pružio je kapu najbližemu:

— Prišij! — a ne reče »petokraku«. Razumelo se samo po sebi.

Tada sam mu pružio ruku. Bio je to čvrst i dug stisak. I tek tada sam rekao davno, još na putu do Šolaje, smišljenu rečenicu:

— Čestitam ti, družo Šolaja. Dobro si potprašio bandu u Mrkonjiću...

Zvonkim glasom se nasmejao, odjednom ozarena lica:

— Bogme, moj Španac, potprašiš me mene ...

Obojica smo, govoreći o potprašivanju, mislili na poslednju bitku za Mrkonjić Grad. Do razgovora sa Šolajom i nisam znao kako se to sve odvijalo oko Mrkonjića i u Mrkonjiću; znao sam samo da je Šolaja prodro u grad, da se spasao u poslednjem trenutku, da je sve naopako krenulo zbog vukbrankovićevske uloge Uroša Drenovića. Mrkonjić je danima pre napada bio blokiran. Oko grada su bile jedinice Trećeg odreda pod komandom Rade Marjanca i Vase Butozana. Narod je vršio silan pritisak na štabove, da se prodre u Mrkonjić. Bila je potrebna hrana i odeća, a u Mrkonjiću su bile velike rezerve. I Šolaja je bio za napad. »Ukiselila se vojska na položajima, gladni ljudi, a borbe nema, pa se i moral istopio« — govorio mi je 1. marta. O napadu na grad većano je na Vođevom podu kod Magaljdola 23. februara. Komesar odreda dr Vaso Butozan i zamenik političkog komesara Nemanja Vlatković, tada su bili u Skender Vakufu. Svi komunisti komesari četa i bataljona, takođe su bili na Savetovanju. Nije mi bilo sasvim jasno zašto su uopšte žurili sa napadom, pre nego se drugovi vrate iz Skender Vakufa. Marjanac mi je rekao, kako je popustio na zahteve vojske iznurene čekanjem. Šolaja je u takvim zahtevima bio naročito uporan; objašnjava: ne samo zbog želje da već jednom oslobode Mrkonjić, već i zbog ljute potrebe, da konačno raščiste s Drenovićem — hoće li on da tuče Italijane, ili se prodao Italijanima. Zbog toga je i insistirao, da na dogovore na Vođev pod dođe lično Uroš Drenović, a ne nego drugi iz njegovog bataljona »Kočić«. Šolaja mi je objasnio:

— Ne bih sebi oprostio, da sve nisam preduzeo: morao sam najzad biti siguran: s nama li je, ili je s bandom. Od ustanka smo zajedno Drenović i ja. Popularan je čovek, pa sam mislio da je ona priča o izdaji obična propaganda.

Većali su čitav dan 23. februara. Osim Šolaje, Marjanca i Drenovića, tu su bili i Mensud Hotić, oprobani komunist, partijski rukovodilac u 1. bataljonu »Pelagić«, Makso Dakić, beogradski student, zamenik komandanta bataljona »Pelagić« i grupa drugih rukovodilaca »Pelagića«, »Iskre«, »Kočića« i glamočkog bataljona »Budućnost«.

Šolaja je – pričao mi je 1. marta – imao utisak da je i Drenović za napad, samo se nije mogao opredeliti zbog toga što nije bio siguran da li je izabran pravi trenutak. A kad je Drenović govorio da »ne treba ubijati talijansku sirotinju«, Šolaja je to shvatio kao humanu osetljivost i saosećanje čemu da sirotinja sirotinju tuče.

Drenovića tada nisam video: posle Mrkonjića izbegavao je svaki doticaj s partizanima. Šolaja mi je rekao kako je Drenoviću poručio da mu »pred oči ne izlazi«, jer će mu »počupati dlaku po dlaku one ružne, riđe brade«. Na to sam se nasmejao setivši se kako je Maglajlićev i moj pratilac u oktobru brijač Drenovićevu bradu, koja je smešna i ružna izduživala njegovo i inače neobično dugo, usko lice:

- Obradatio je opet, znači?
- Ne brije se već četvrti mesec, a priča se kako se zakleo da se ni neće brijati dok se Petar Karađorđević ne vrati u prestolnicu Srba ...
- A što se tiče napada na Mrkonjić, je li pristao na napad, ili ste se rastali bez dogovora.
- Ne bih ga ja pustio bez dogovora. Pristao je, dašta, mada se šeretski lukavo izvlačio. Držao nam je govore o razlikama ustaša i Italijana. Ustaše može klati, a s Talijanima je lako ...
- Rekao je, znači, da će napasti.
- Izričito je rekao da će napasti i preuzeo je svoj deo fronta, levo od mog bataljona, na južnim i jugoistočnim čukama...

Na Vođevom podu je dogovoreno da napadnu u noći 25. i 26. februara i da napadom rukovode Simo Šolaja, Dušan Metlić i Uroš Drenović. Među njima samo je predratni putar, tridesetogodišnji Dušan Metlić (lep čovek, snažan, uočljiv u svakoj sredini, gustih, tamnih brkova na krajevima nagore zavrnutim) imao petokraku zvezdu na kapi.

Metla je neobično cenio Šolaju. Kad su mu uveče 23. februara Dakić i Hotić ispričali tok dogovora na Vođevu podu i objasnili kako je zamišljeno da Šolaja prvi prodre u opkoljeni grad, Metla je insistirao da »Pelagićevci« pomognu Šolaji:

— Ostavimo li ga samog, ubiće ga ona drenovićevska banda s leđa. Iz potaje će oni njega, kukavički, kao i Jozu Nemeca...

Metlić je tada odlučio da jednog od najposposobnijih rukovodilaca svog bataljona, komesara 4. čete Mehu Kestena, pošalje u »Iskru«, da — bude li potrebno — pomogne Šolaji. Meho je bio iz Mrkonjića, kovač, komunist, od ustanka u partizanima. Šolaja je za Mehu Kestena rekao da je »najverniji drug na svetu« i da je »najsvetliji primer bratstva i jedinstva«. O onome što je Meho za njega učinio, nije detaljno pričao, samo u jednom dahu kaže:

— Život mi spasi, eto toliko.

Šolaja nije znao za dogovor u štabu 1. bataljona, gde je odlučeno da mu sa Kestenom pošalju grupu probranih boraca »kao podršku njegovim borcima, ako Drenović izda«. Šolaja je u trenutku dogovorenog napada odmah prodro kroz istočnu periferiju Mrkonjića do središta grada, gde je u silovitom naletu spaljena italijanska motorizacija. Prodor Šolajinih boraca tu je zaustavila baražna vatra iz brižljivo pripremljenih utvrđenja. Nisu mogli ni napred ni nazad. Italijani su ih — dogovorno s Drenovićem — pustili u stupicu i tu ih tukli ubitačnom vatrom s uzvišenja Rogolji, koje dominira jugozapadnim prilazima grada i omogućava izvanrednu kontrolu nad čitavim prostorom oko Mrkonjića. Na tom pravcu Šolaja je očekivao Drenovića, a umesto Drenovićevog bataljona »Kočić«, tamo su se utvrdili Talijani.

Komandant i zamenik komandanta bataljona »Pelagić«, Metlić i Dakić, opširno su mi pričali o svom doživljaju napada na Mrkonjić i o tome kako su se jako zabrinuli videvši da se garnizon ne predaje. Svi su oni očekivali brzu pobedu. To su očekivali i seljaci iz okolnih sela. S nekoliko stotina tovarnih konja u noći 25. i 26. februara čekali su na Previlama, da se spuste u oslobođeni grad radi plena.

Dušan Metlić — pričao mi je njegov zamenik Makso Dakić — crn i namrgođen, nije obraćao nikakvu pažnju na tu masu, kao da ona ne postoji, već se uputio prema isturenoj tački Previla, odakle je posmatrao grad i njegovu okolinu. Čuli su se retki rafali i pojedinačni pucnji iz pušaka. Minobacači su zasipali teren oko Previla, kuda je Metlić trebao da nastupa. Naš mitraljez sa Orugle povremeno se javljao sa po kojim metkom. Metlić se na sve to nije nimalo obazirao. Rasprskavanje mina u neposrednoj blizini kao da se njega nije ticalo. Sav se pretvorio u uvo i oko kako bi stekao što bolji pregled situacije. U prvi mah je izgledalo kao da se dvoumi šta da radi. Međutim, to je trajalo samo nekoliko minuta. Davši znak svojim borcima spustio se niz Previle prema gradu. Na 300–400 metara od grada u tom pravcu nalazilo se gradsko groblje, do kojega je trebalo stići niz vrlo strmi nagib. Od groblja do grada teren je bio pogodan za neprijatelja, naročito sa Rogolja. Italijani su primetili partizane i osuli paljbu. Prebacujući se od zaklona do zaklona, stigli su do groblja i tu zauzeli položaje. Dalje se stvarno nije moglo. Otvorili su vatru i iznenadili Italijane, jer do tada s te strane na njih niko nije otvarao paljbu.. Taj neplanirani potez Metličev bio je gotovo sudbonosan i spasonosan za Šolaju i onih pedesetak boraca koji su se s njime zatekli u gradu. Metlić je Italijanima sa Rogolja, koji su počeli da ih opkoljavaju, zapretivši im potpunim uništenjem, dobroano pobrkao planove. On je zadržao nastupanje Italijana sve do mraka i tako obezbedio zaleđe Šolaji. Napadi Italijana i domobrana na Šolaju i njegovu grupu u gradu takođe su postupno jenjavali. Kada je pao mrak, i Šolaja se sa svojim borcima izvulkao, bio je ljut kao ris. U jednom zaseoku naišao je na grupicu Drenovićevih boraca koji su se tu zabavljali i častili. Jedan od njih je paradirao sa sabljom podoficira bivše jugoslovenske vojske. Onako ljut, Šolaja zgrabi sablju i navali na njih. Prepoznavši ga, ovi se razbegoše na sve strane ...

Kesten sa desetinom boraca iz bataljona »Pelagić« bio je desna ruka Šolaji sve vreme borbe u gradu. Šolaja je bio neobično dirnut i oduševljen pažnjom Kestena i njegove desetine...

Sam Šolaja o boju za Mrkonjić malo je govorio. O Drenoviću više — istresao je na njega svu žestinu svog besa. »Kopile popovsko, da me tako grdno izvara« — psovao je na sav glas.

Prikupljao sam podatke o Drenovićevoj izdaji i u »Iskri« i u »Pelagiću«, gde sam se zadržao do 2. marta. Tako sam saznao i za veze između Drenovića i nekog Mile Stevandića, koji je bio komandir čete u Glamočkom bataljonu i najveća opasnost za razbijanje tog bataljona. Kako sam se još u Bočcu bio dogovorio sa Miloradom Mijatovićem, da sa jedinicama Prvog odreda što pre oslobodi Budimlić Japru i prodirući na sever, prema Kozari, privuče što više nemačkih snaga i olakša manevre jedinicama Drugog odreda, odlučio sam da tog Stevandića, italijanaša, uputim u Prvi odred, kako bi ga tamo razoružali i javno mu sudili. Istovremeno sam iz Šolajinog štaba uputio tri pisma: jedno Mijatoviću (da razoruža Stevandića), drugo Stevandiću da sa svojom, Prekajskom, četnički raspoloženom četom, odmah krene prema Budimlić Japri i da se tamo, radi učestvovanja u predstojećim operacijama, poveže sa štabom Prvog odreda, a treće Dušanu Joviću, komandantu »Budućnosti«, da zna šta smeramo sa Stevandićem.

Marjanac, dr Butozan i Šolaja su se u potpunosti složili sa mnom. Kasnije se saznalo da je Stevandić odmah obavestio Drenovića o mom naređenju i da su se dogovorili da Prekajci sa Stevandićem zaista idu u napad na Budimlić Japru: nadali su se da će Stevandić i tamo, u jedinicama Prvog odreda — naročito zbog toga što mu komandant Operativnog štaba iskazuje toliko poverenja i, među toliko četa, baš njegovu izabere za predstojeću operaciju — razviti četničku propagandu i uneti razdor u inače čvrstim četama Prvog odreda.

Pre povratka u Operativni štab, zadržao sam se u »Pelagićevom« bataljonu, najboljoj jedinici Trećeg odreda. Metličev štab je bio u selu Čukliću. Obišao sam i jednu njegovu četu smeštenu u kasarni u šumi Jelik. U Čukliću sam sa borcima ostao na ručku. Imali smo neku bljutavu čorbu od krompira, a hieb, od zobi, čini mi se, bilo je teško gutati. Ali, Metličevi borci se nisu žalili. Ostavili su na mene snažan utisak. U tom bataljonu su sve čete bile jedinstvene, potpuno naše, partizanske — svi su borci imali petokrake zvezde. U suštini, ti se ljudi nisu razlikovali od onih u Šolajinom i Drenovićevom bataljonu, samo su imali sreću da se u njihovim redovima nisu nalazile prodane duše, drenovićevci, koji su talko žestoko rovarili u Šolajinim četama, a kod bataljona »Kočić« već i prevagnuli na stranu izdaje.

Šolaja me pratio, i prilikom obilaska njegovih jedinica, i prilikom obilaska Metličevih četa. »Pelagićevci« su bili naprosto sretni što je prišio petokraku, ali otvoreno mu nisu o tome ništa rekli: Simelu su oni uvek smatrali svojim čovekom, svojim junakom.

Sve što se dešavalo oko Janja i Pljeve, ono silovito vretnje, u ustanku izraženo kao nepökor, a s Drenovićem kasnije delimično odlutalo u izdaju, koja je mnogima bila nejasna i neverovatna, iako su je izvršavali, bilo je, a i ostalo je teško objašnjivo. Tako je uvek u pokretu masa, u pokretu koji nije samo ustanak, samo borba, koji nije samo politički pokret — ima u takvim pokretima mnogo jasnog i objašnjivog, ali ima i onog što se ne da objasniti. Narod, koji je vekovima bio raja osuđena na kuluk, bez vlastite istorije, odjednom se počeo buditi. Nešto je u tom smislu govorio i Doktor Vaso, kao: mamurluk još drži ljude, bunovni su posle vekovnog sna i sami ne znaju šta rade. Nađao sam se da će im uskoro sasvim svanuti, da će im njihova vlastita akcija biti jasna: da će sve biti izraz volje, a ne slučaja.

Revolucija preobražava ljude, i njih će. A u tom preobražaju najvažnije je da se sete — ako nije zapisano, ostalo im je u pesmi s guslama kazivanoj — da je neophodno pouzdati se u vlastite snage.

Ne usude li se u se poverovati, u vlastitu mogućnost, i ovoga puta će ih istorija samo okrznuti, ili potpuno zaobići, kao uvek do ove prilike. Moram reći: misleći o tome više sam imao nade za Metličeve, nego za Šolajine ljude. Tamo, kod Šolaje, bio je neki žandar Trivunčić, koji je preda mnom malo govorio, ali se zagonetno smeškao i jedini u Šolajinom krugu se ponašao kao da je Šolaja »čovek usput«, a ne određenje njihove vlastite sudbine.

Iz Čuklića, s vodičima bataljona »Pelagić«, otišao sam na položaje jedne manjačke čete, severozapadno od Mrkonjića. Tamo su bila braća Penić. Jedan od njih, Aleksa, bio je provereni komunist, izvrstan borac. Braća su mi se žalila da se kod njih ubacuju Drenovićevi agenti, a emisare je slao i Lazo Tešanović. Savetovao sam im da zgusnu redove, da pročiste vodove, da iz jedinice isključe sve kolebljivce:

— Organizovaćemo brzo vojno-političke kurseve za omladince, pa ćete onda omladincima dati oružje razoružanih kolebljivaca...

Štab braće Penić je bio u Surjanu. Tražili su pomoć i za četu («Nemamo stručnog kadra») i za rad u narodu:
– Imamo samo tri člana Partije, a sela raštrkana. Čini se da nas italijanski agenti uvek prestignu, nikako da ih zaskočimo...

Posle obilaska jedinica Trećeg odreda, dugo nisam uspeo napustiti vrbasko-vrbanjsko područje. Čitav mart sam bio s jedinicama 2. i 3. bataljona Četvrtog odreda. Uglavnom, zadržavao sam se u Bočcu, pod Čemernicom, u Aginom Selu, Skender Vakufu, Maslovarama i, najviše, u Čelincu, gde smo početkom marta smestili i Štab Četvrtog odreda i Operativni štab.

Događaji s kraja februara i početka marta još nisu najavlјivali sve one dramatične situacije, svu onu silinu previranja što će zahvatiti jedinice i narod u centralnoj Bosni. Znali smo da se u mnogim selima između Vrbasa i Bosne organizuju i aktiviraju četničke bande, znali smo za Tešanovićevu grupu u Javoranima i Lipovcu, za Marka Radića i bivšeg banjalučkog policajca Mladena Milanovića u Popovcu, za Vaskana i Simu Vukovića u Kablovu, za Iliju Malića iz Popovića kod Kulaša, koji je kao i njegov bivši kolega – dvorski žandar, Franjo Rapo, formirao četničku grupu u Pribaniću i Blatriici, znali smo za akciju Maksima Tešića, bivšeg narodnog poslanika, i Gaje Morače, trgovca iz Maglajana, kao i za Duška Novakovića, koji je četnikovao u Jošavki (nismo znali da ga i podržava i podjaruje Rade Radić, koji je u ono vreme naoko još čvrsto s nama, s petokrakom, čak zamenik političkog komesara Četvrtog odreda, naš drug s kojim smo zajedno oplakivali njegovog sina Bracu, banjalučkog skojevca i prvoborca), ali sva ta obaveštenja još nisu najavlјivala dramu onoga što je usledilo krajem marta i početkom aprila. Između Vrbasa i Vrbanje, u besputnom kraju Čemernice i Osmaće, u Lipovcu, Javoranima, Popovcu i Kablovu, grupu od stotinjak četnika je sve više protiv / nas usmeravao učitelj Tešanović. Smatrali smo da treba da pregovaramo sa Tešanovićem i njegovom grupom, da ih uverimo da se bore zajedno s nama protiv okupatora, neovisno o tome hoće li se zvati partizanskom jedinicom ili jedinicom dobrovoljačke vojske. Koliko su već ideolozi četništva i izdaje otišli daleko, koliko su već postali najbesramniji špijuni nemačke obaveštajne službe, Ovre ili

Unse, nismo znali. Tek će se kasnije pokazivati koliko je njihova akcija bila razorna. »Sve do 25. marta« – pisali smo drugu Titu u junu – »jedino su postojale nekolike četničke čete oko Buletića, Pribinića, Vlajića, čečave, koje su do tada bile pod našom komandom. Na domaku tih četa bio je jedan četnički bataljon koji je vrlo aktivno vršio četničku propagandu i vršio razbijanje jedne po jedne čete____Okolo Mrkonjića bio je Drenović sa bataljonom u snazi od 350 ljudi.« Uz ta dva četnička centra, u februaru se stotinu ljudi okupilo oko Laze Tešanovića, istočno od Čemernice, u selima Javorni (Tešanovićevo selo) i Lipovcu (selo seoskih gazda, braće Branković). Početkom marta Tešanovićeve družina je bila u Lipovcu, desetak kilometara južno od Čelince.

U Lipovac smo na razgovore s Tešanovićem pozvani 2. ili 3. marta. Čini mi se, bilo nam je javljeno da četnici žele pregovarati, a i sami smo želeli pregovore u nadi da suprotstavljanja neće biti, bar ne oružjem; u najnepovoljnijem slučaju – verovali smo da će se predati i odložiti oružje, kao što je učinila četnička grupa u Teočaku. Osman i ja smo tih dana pisali opširan izvještaj Glavnom i Vrhovnom štabu. Znao sam koliko su podaci prikupljeni u vrhovnoj komandi o Krajini šturi, pa sam se s Osmanom dogovorio da rukovodstvo najpotpunije upoznamo sa snagama i mogućnostima ustanka u centralnoj Bosni i Bosanskoj krajini. Lepa je istovremeno pisala partijski izvještaj. Još je samo trebalo da Sida Marjanović, naša \y' drugarica iz Partizanskog obaveštajnog biroa to prekuca.

U Čelincu je tada, uz štab Danko Mitrova, bila jedna četa Četvrtog odreda, i četa proletera sa Kozare. Dogovorili smo se da nas na pregovore sa četnicima prate Kozarčani; u njih je Mladen imao najviše poverenja.

Trebalo je da krenemo pred zoru 5. marta. Spavao sam malo, ni dva časa. Kad sam ustao, u štabu sam zatekao jednog dvadesetogodišnjaka s partizanskom trorogom kapom. Bio je to Kordunaš, komesar čete, Dušan Pekić, koga su Ivo Rukavina i Vladimir Bakarić, komandant i komesar Glavnog štaba Hrvatske, poslali da »negdje u istočnoj Bosni« pronađe Vrhovni štab i uspostavi veze. Pekić je, osim pošte za Vrhovni štab, imao i pismo adresovano na Mladena Stojanovića. Rukavina, moj drug iz Španije, tad još nije mogao da zna da sam došao u Krajinu. Molio je Doktora da njihovog kurira uputi dalje, na istok, i da mu

obezbedi, ako je moguće, pratnju. Pekić nam je rekao da nosi opširan izveštaj Glavnog štaba, ali nije nam dozvolio da ga pročitamo. Tvrdio je da on to sme predati samo »lično Vrhovnom komandantu ili drugovima Tempu i Iločku«. Uporno je ponavljao:

– Ako i sam krenem, stići ću ja, ne brinite ...

Nismo ga pustili samog. S njim je upućen i moj pratilac, jedan od najsposobnijih krajiških kurira, Milenko Gajić, koji je već bio kod druga Tita (u Užicu), a mene je početkom novembra pratio do Romanije. Iz našeg štaba su oba kurira otputovali 7. marta. Po njima smo poslali jednu kopiju izveštaja, a drugu smo poslali preko Banje Luke i Sarajeva, ilegalnim partijskim vezama. Samo tako smo mogli biti sigurni da će bar jedna kopija doći i do Foče.

(Skoro puna dva meseca kasnije drugovi iz našeg Prvog odreda su javili da je u njihov štab »svratio kurir Glavnog štaba Hrvatske, koji se vraća iz Vrhovnog štaba«).

Posle dogovora o slanju kurira za Foču, u predjutro 5. marta, Mladen Stojanović, Danko Mitrov i ja smo s kozarskom Proleterskom četom krenuli u pregovore s Tešanovićevim četnicima.

Bili smo krajnje naivni, odlazeći u Lipovac.

Da li je uopšte trebalo da idemo? Da li je trebalo i pokušavati razgovarati s Tešanovićem, ako se već znalo ko je i kakav je? A znalo se da je učitelj Tešanović nikakav čovek, prevarant i vucibatina; iz Podgrmeča su ga proterali s karakteristikama lopova. Naš odlazak nije odredila pomisao da bismo mogli menjati Tešanovića, nego nada da bismo mogli one neupućene ljude oko njega izvući iz poljuljanog uticaja izdajničkog rovaroša. Tražili smo put do čoveka, da omogućimo čovečnost; tako smo uvek postu-¹pali. Zar je, tada, trebalo odustati od tročasovnog hoda kroz snegove, besputnim krajem od Čelinca do Lipovca? Danko Mitrov, uvek spreman da plane, ovoga puta je bio smiren: meni neobično mio čovek, a za mnoge nepotrebno prek i oštar, insistirao je:

– Moramo ljudima reći istinu!

Smatrali smo da će biti najbolje ako odemo u Lipovac i porazgovaramo s ljudima, koji su donedavno bili našu bitku i delili našu sudbinu. Bilo je predloženo da četu kozaračkih proletera, koji su u Čelincu isceljivali rane posle neuspeha na Kotor-Varoši, u Lipovac povede sam Danko.

Doktor Mladen je mislio da bi on trebalo da ide, nije rekao razlog, ali svi smo znali, pa i sam Mladen, da bi njegova reč o težini izdaje najviše značila. Njegova epska uloga u ustanku, zasnovana i na instinktu, ali i na preciznom opredelenju, diktirala mu je postupke. Bilo je logično da se složimo da ide i Mladen, ali isto tako da idem i ja. Osman, Đuro i Lepa su se saglasili. U koloni nas je bilo stotinjak. Imali smo i zastavu Proleterske čete, crvenu, srmom vezenu. Sneg nije padao, ali ga je prethodno mnogo napadalo. Između Čelinca i Lipovca, prešavši Vrbanj, ušli smo u usku prtinu, oko koje je ponegde sneg bio viši i od najvišeg među nama. Trebalo je kroz sneg propešačiti dvanaest-trinaest kilometara. Prtina kojom smo išli poredani jedan za drugim, vijugala je na jug. Kad smo prošli pored brda Lipovac, kilometar severnije od sela, doktor Mladen je izašao na čelo kolone. Prolazili smo između šljivika, pored zamrzlog potoka Rizminac. Iza Mladena, ispred Danka i mene, išao je komandir kozaračkih proletera Simo Ivanović, rudar, sitan, smeđokos čovek, u svakoj situaciji prema svima pažljiv, krajnje uviđavan. Kad smo već bili u selu i penjali se uz strminu prema školi od kamena sazidanoj na čistini Maslišće, gde je bio neki golemi, prastari hrast, zastao sam da zapalim aigaretu. Pripalio sam i političkom komesaru čete Esadu Midžiću, duhovitom mladiću iz Prijedora, studentu i njegovom zameniku Fadilu Šeriću, dubičkom učitelju, koji se i sa svojim borcima ponašao kao superiorni učitelj u razredu. Nisam ni dva dima povukao, kad li se iz polumraka javi glas.

— Stoj! Ko ide?

j — Svoji smo, partizani — odgovorio je Danko.

U isti mah je prasnula stražareva puška, a onda iz škole grunu plotun. Mladen je prvi pao, pogođen u čelo. Zatim je pao i komandir Ivanović. Dankov glas je sve nadjačao:

— Izdaja! — a tad je i on posrnuo, ranjen u gornju usnu.

Jedan od proletera, zvali su ga Šuco, potrčao je prema Doktoru, oko kojeg se širila krvava mrlja na snegu. Šuco je par puta zovnuo Mladena, a onda se previ i — kao da mu kičmu prebiše — pade i on pored načelnika Operativnog štaba i komandira čete proletera.

— Lezi! Paljba! — vikao je ranjeni komandant Četvrtog odreda, pokušavajući da iznenađenu četvu proletera sredi i rasporedi za odbranu.

Bolničaru, studentu Radmilu Stefanoviću, sam rekao da otpuzi do Doktora i da ga izvuče. Tek što je počeo pužiti, i Radmilo je ranjen. Ranjeni su i komandiri vodova, Mihajlo Gačić i Branko Vuković. Tučeni smo najjače iz škole, ali i iz okolnih zgrada, naročito iz kuće seoskog zelenaša Pavia Brankovića.

Imali smo sve više žrtava, ali ni četnicima nije bilo lako. Video sam kako je pao onaj na straži. Kasnije smo saznali da je to bio brat Laze Tešanovića, Trivun.

Bilo je neophodno organizovati izvlačenje, sa one paklene, smrznute, krvlju išarane vetrometine. Da bismo obezbedili izvlačenje ranjenika, zatražio sam od desetara Branka Tubića da se kroz sneg probije do prvih kuća i iz njih odbaci četnike. Tubić, koga su zvali Jelin, imao je puškomitraljez, a bio je veoma hrabar čovek.

— Moji za mnom — kaže mirno, kao da je reč o igri, a onda skače i iz stojećeg stava tuče po kućama kratkim rafalima. Time je obezbeđeno naše povlačenje i omogućeno nam da izvučemo Mladena i ostale ranjene drugove. Zatražio sam od komesara Midžića da pošalje nekog od sposobnijih boraca u Čelinac po pomoć. Izabrao je, u ruku ranjenog, Milu Mećavu za koga su mi još ranije rekli da je »najsnelažljiviji kurir Kozare«. Prilikom napada na Kotor Varoš, Mile je obukao dimije i, prerušen u Muslimanku, vešto se prebacivao između naših četa uklinjenih u neprijateljski raspored prenoseći naređenja i poruke od Danka Mitrova do šoše, a od šoše do Bročete.

Bilo je već podne, kad je Mećava otišao po pomoć. Dotad, a i drugi deo dana, mrzli smo, a neki i ginuli, na vetrometini u snegu. Bilo je sve više ranjenih, i sve više mrtvih. Do večeri je poginulo jedanaest proletera, jedanaest ponosnih sinova Kozare. Dok su iz škole štekali mitraljezi i »u ime srpstva« odjekivalo pijano urlanje srpskih šovinista »uskliknimo s ljubavlju«, pravi Srbi — braća Aleksa i Anđelko Đenadija, Cvijo Stijak, Dušan Marin, Jovo Popović, Petar Bundalo, Mirko Burazer, Miloško Bokan, Branko Gavrilović, Rade Balić i Musliman Smajo Ališić ginuli su za istinsku slobodu svih Srba, i svih ljudi.

Smrti sam često gledao u oči. Uzimala je moje najbolje drugove, neke tek za život stasale. Ali, čini mi se, nikad mi to prisustvo smrti nije tako teško palo kao onog hladnog martovskog dana pred školom u selu Lipov-

cu zabačenom u besputnom prostoru nekoliko kilometara zapadnije od vijugave Vrbanje.

Popodne se do mene dovukao lakše ranjeni Danko, i tad smo se, s delom Proleterske čete, povukli prema potoku, u kuću braće Gajić. Iz te je kuće i Milenko Gajić, moj pratilac. Kod Gajića smo doneli sve ranjene drugove, pre svih doktora Mladena. Rana je strašno izgledala, činilo se kao da je glava širom čela, sleva na desno, presečena. Doktor je bio u nesvesti, ali Danica Perović nas smiruje:

— Spasiću ga. Rana je gadna, ali nije smrtna.

Dr Danica Perović, hirurg, sestra Lepe Perović, komunist kao i sve sestre, svu pažnju je poklanjala teško ranjenom Mladenu.

Predveče su nam Đuro Pucar i Osman Karabegović poslali pomoć — jednu četu Četvrtog odreda. Tada smo odbacili četnike i izvukli naše ranjene i mrtve drugove.

Vraćali smo se kao tužna, pogrebna povorka. U Čelinac smo stigli oko ponoći. Neke od ranjenika smo tamo smestili, a Mladena smo, u pratnji dr Danice Perović, na saonicama odvezli u Jošavku, gde je bila jedna od naših prihvataćih bolnica.

Sukob u Lipovcu 5. marta 1942. godine, bio je prvi oružani obračun između partizana i četnika na području Četvrtog odreda. I ustaše su tome sukobu poklonile znatnu pažnju. Bilo je to vreme kad je na području Krajine, po oceni zapovednika 3. oružničke pukovnije, »komunistička akcija zauzela najjači uticaj, a pogotovo među nekim pučanstvom kojeg na lak način lažnom promidžbom zavode i stavljaju u svoju službu«, pa im je razbuktavanje sukoba između nas i četnika bilo od vanredne važnosti. Vidi se to i po izveštaju zapovednika ustaške žandarmerije na području Krajine i centralne Bosne:

»Utjecaj komunista u pobunjeničkom pokretu je vrlo jak, njihove vođe igraju glavnu ulogu, a u nekim mjestima uspjeli su se i četnicima nametnuti za vođe što četnici jako teško toleriraju jer su se posljednje vrijeme počeli vidno razilaziti u pogledu vodstva ... Među istima se i nadalje primjećuju znaci velikog neslaganja i idejnog razilaženja ... Primjera radi za ovo razilaženje između četnika i komunista navodimo slijedeće slučajeve:

5. ožujka 1942. u selima Javoranima i Lipovcu, kotar Kotorišće (Kotor Varoš) došlo je do velikog sukoba izme-

đu četnika i komunista. Borba je trajala nekoliko dana. Na strani četnika poginulo je oko 170 ljudi a na strani komunista da se ni broja ne zna ...»

Neprijatelj nije imao tačne podatke, iako se u oružničkom zapovedništvu u Banja Luci znalo veoma mnogo o četničkoj akciji. (Neki špijun im je sve javljao, od prvog rascepa koji je izbio u Javoranima 14. decembra 1941. godine, kad je – po ustaškim podacima »došlo do svađe, a kasnije i do tuče od strane četnika i komunista. Četnici su vikali dolje komunizam, dolje izdajica Staljin, koji nam je obećavao pomoć ... Kroz sela lavorane, Zaselje, Vagani, Radice, Čukovac, Stol i Živiinice, ponijeli su četnici jugoslovensku zastavu sa natpisom Živio kralj Petar«.)

Ono što je, još krajem 1941. godine, počeo Lazo Tešanović, u nekim je jedinicama preraslo u otvorenu izdaju. U jednom proglasu, štab 2. kozaračkog bataljona za njega je pisao da je »propalica i pijanica, koji je sa izdajničkom bandom na Grahovu, još za vrijeme Drvarskog ustanka, švercovaio Talijanima našu stoku i pušio njihove cigarete«, da »nije htio da puca na Talijane, nego ih je pustio sa ostalom izdajničkom družinom u Grahovo, odakle su oni, poslije 20 dana ogorčenog otpora drvarskih radnika i seljaka, opet izdajom tih istih lopova, prodrli u centar ustanaka, u sam Drvar«, nazvali su ga »izdajničkom kućkom« koja se »dovukla ovamo da po nalogu svojih talijanskih gazda nastavi ovdje isti izdajnički posao... na teritoriji koju su partizani oslobodili i na kojoj je do tada vladalo puno jedinstvo i sloga«, rečeno je da »se srepio s nekoliko seoskih kajišara na čelu sa svojim bratom Vašom, sa policajcem Mlađanom Milanovićem i žandarmerijskim podnarednikom Milanom Brankovićem koji su za vrijeme stare Jugoslavije kundačili i kinjili poštene seljački i radnički svijet i koji bi sad opet htjeli da se tom istom narodu nametnu za komandante kako bi mogli provoditi staru pljačku i nasilje«. Oko Tešanovića je bila mala grupa i da smo je na vreme razoružali – što se moglo učiniti, bez naročitih problema, jer Tešanović nije imao autoritet heroja, on nije kao Drenović, bio organizator prvih ustaničkih akcija, niti je u narodu bio omiljen – verovatno na čemerničkom području ne bismo sami sebi stvorili onako mnogo problema. Onda kada smo Tešanovića hteli razoružati, već je bilo kasno: naš najavljeni dolazak dočekan je organizovano plotunom. I tako se od Tešanovića, iz Javorana, izdaja lepezasto počela širiti tako brzo, da smo u maju 1942. gotovo

potpuno izgubili kontrolu u selima sliva Vrbas – Vrbanja. U martu, dok je u akciji izdaje bila samo Tešanovićeva grupa (stotinjak četnika), nismo učinili sve što je bilo moguće, uvereni, naravno, da ćemo sa Tešanovićem lako izaći na kraj. A onda je izbila izdaja u najvišem rukovodstvu Četvrtog odreda, u njegovom štabu. Dok smo mi organizovali akcije za čišćenje istočnog područja (6. bataljon Četvrtog odreda) i janjsko-pljevskog kraja (Drenović) naše redove napustio je – opredelivši se za izdaju – i zamenik politkomesara Četvrtog odreda Rade Radić. Od svih nas najbolje ga je poznao Đuro Pucar; neko vreme je živio kod njega. Danko ga nije voleo. Rekao je za Radu da je »obični seoski zelenaš«, da je »lukavi, samoljubivi kaputaš« i da je »kadar sve dati da zadovolji svoje samoljublje«. Zbog njega, ponekad prećutasmo ime njegovog sina Milorada, koga su zvali Braco. Bio je skojevac u banjalučkoj tehničkoj školi od 1939. godine. Braco je, još u toku ustanka, u partizane doveo svog oca, Radu, trgovca iz Jošavke: bili su, sa porodicom Danka Mitrova, među prvih 16 partizana ustaničkog Borjanskog odreda (komandir je bio Ratko Broćeta, a komesar Vojo Mitrov). Kad je Braco poginuo, jurišajući uz Radu Ličinu i Ratka Broćetu, na čelu svoje čete na ustaške rovove u Kotor Varoši, Rade je počeo kidati i ljudske i političke spone sa nama. Bio je kod mene, unezveren, čim smo se vratili sa našim ranjenicima iz Lipovca u Čelinac. Tada nije stavio na kapu kokardu, i nije rekao da nas napušta. Da li takve namere još nije imao, ili je svoju pripremanu izdaju lukavo krio, svejedno, u svakom slučaju rekao je da sumnja u našu pobedu. Mislio sam: zbog sina, zbog Bracine pogibije. Što sam duže s njim razgovarao, to sam sve više bio uveren da smo Radu izgubili, ne zbog Brace, nego zbog Radinog opredelenja za izdaju. No, tada još nisam mislio da će zaista prihvatiti izdaju kao mogućnost »pobede« i da će uskoro, ohol po naravi i častoljubiv, prihvatiti dužnosti komandanta četničkog odreda »Borja«, a zatim i dužnost komandanta »Glavnog štaba vojno-četničkih odreda za Bosnu«.

Baš kad smo otpremili Pekića i Gajića za Foču, 7. februara, naše kotorvaroške veze su nam javile da su domobranski oficiri u blokiranom garnizonu Kotor Varoš izrazili spremnost za saradnju, a možda čak i za prelazak u partizane. Odlučili smo da se s njima odmah povežemo, ne preko kurira, nego da sami idemo na pregovore. Sastanak smo zakazali za nekoliko dana, noću, u kući hadžiefendije

Mehmeda Mujkića, koji se od ustanka izjašnjavao za narodnooslobodilačku borbu, pa je čak u džamiji u propovedima govorio protiv »nove vlasti« koja pravi razdor i mržnju među narodima »koji se samo po vjeri razlikuju, a isti su«.

Na pregovore u okupirani Kotor Varoš sa mnom su išli Danko Mitrov, Galib Fazlić i mladi Mile Trkulja. Pratio nas je vod čelinačke čete.

Kuća hadžiefendije Mujkića bila je izdvojena, u Kotoru, na strmini na levoj obali Vrbanje, pod Gradinom.

Prilaze kući obezbeđivala je naša pratnja, a u Rijeci, prema gradu, stražario je i naš saradnik domobran — Mustafa Aganbegović.

Hadžiefendija nas je dočekaao lepo, raspoložen, a njegova žena je prestrašeno, razrogačenih očiju, gledala u naše neujednačene uniforme, bombe i pištolje na opasačima. Ipak, brzo se smirila i tek što se, uz drvene stepenice, popesmo na sprat, već je za nama donela rakiju, slatko i, nešto kasnije, večeru. Uto je stigao i natporučnik Redžić. S njim nis-¹mo dugo razgovarali nije bilo načina da ga uverimo da pre-_rđe k nama; previše se bojao.

— Srce mi je s vama, ali snažne sile Nemačke pobediti nećete — govorio nam je uzbuđeni, prestrašeni natporučnik.

Hadžiefendija nas je oko ponoći ispratio. Reče da mu je žao natporučnika. Sam bi, govorio nam je, odmah pošao s nama, ako nam je potreban ... I zaista, došao je čim smo mu poručili da nam je potreban: kasnije je bio većnik ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a.

U martu, dok se u Četvrtom odredu izdaja prikriveno širila i dok su ubačeni špijuni pripremali četničke pučeve, Prvi, Drugi, Peti i delovi Trećeg odreda su vodili stalne borbe proširujući slobodnu teritoriju. Najteže bitke su vođene na području Drugog odreda. Čitava Bosanska krajina je bila uzavrelo bojište. Uz vojne jedinice, jačao je narodnooslobodilački pokret u celini. Politička strategija Partije sada je ostvarivana, zahvaljujući sve većim vojnim poredama, kao sinteza oslobodilačkog rata naoružanog naroda i revolucije. Svuda su stvarane organizacije omladine i žena, jačao je ugled i ispoljavala se stvarna vlast narodnooslobodilačkih odbora, koje smo shvatili i razvijali kao »osnovnu organizacionu formu preko koje se dižu mase na narodni ustanak, preko koje se ostvaruje političko rukovodstvo Partije u tom ustanku, preko koje narodne mase ostvaruju svoju demokratsko-revolucionarnu vlast pod rukovodstvom Partije«. Bilo je presudno da tu direktivu druga Tita do kraja ostvarimo i da ne padnemo u grešku pa da se prema narodnooslobodilačkim odborima ponašamo kao prema organima partizanskih jedinica, jer — govorio nam je Vrhovni komandant — »oružane partizanske jedinice su organi narodne vlasti, a ne obratno«.

Vojno i političko rukovodstvo razraslog ustanka u Krajinu je tokom marta resilo i pitanje međuzavisnosti, a i ranije ispoljene probleme uplitanja partijskog rukovodstva u komandovanje. Lepa je, kritikujući dotadašnji način rukovođenja (»politički najodgovorniji drug svršava čisto vojničke stvari«), drugovima prenela Titovo shvatanje rukovođenja: »Pravilno je da se pojedini partiji i partijski funkcioneri ne miješaju u operative planove vojnih partizanskih rukovodstava. No to nikako ne znači da ti planovi nisu nikako stvar za koju je odgovorna partijska organizacija. Partizanski odredi su — kao svaka masovna organizacija — transmisija naše Partije do masa. Ukoliko će partijska organizacija obezbjediti i pravilnost operativnih planova, kao unutrašnju političku čvrstinu tih jedini-

ca, utoliko će biti riješena povezanost Partije sa narodom, čija oružana sila su partizani.«

Sve osnovno je time bilo rečeno. Dovoljno je samo to izvršavati, i uspjesi naprosto nisu mogli izostati. Dakako, to ni u kom slučaju nije značilo da neće biti trenutnih neuspjeha. Itekako smo računali s trenutno izgubljenim bitkama i povremenim porazima iz kojih je trebalo izvlačiti ispravne zaključke i jačati se, da nas takvi gubici ne bi demoralisali. Računali smo i sa mogućnošću neposrednog komandovanja iz Operativnog štaba sa svim jedinicama, u izvođenim akcijama. U ovoj situaciji, zbog slabih veza i bez više mobilnih jedinica, Štab je mogao samo da daje osnovna usmerenja. Pri tome smo stalno insistirali na samoinicijativi i na strogom pridržavanju partizanskog načina ratovanja, na izbegavanju krutih frontova i isorpljujućem držanju ustaljenih položaja oko svojih sela.

Izveštaji iz štabova odreda su pokazivali da smo bili u pravu. Borački sastav je bio izvrstan, samo ga je trebalo dobro voditi i najispravnije usmeravati. Akcije su bile sve učestalije, a rezultati sve značajniji. Krajem marta — kao što se to vidi iz jednog neprijateljskog dokumenta (Izveštaj Komande banjalučkog oružničkog, to jest žandarmerijskog puka, koji je bio raspoređen u centralnoj Bosni i Krajini) — »opće prilike na području pukovnije« bile su za ustaše »još uvijek veoma slabe i zabrinjavajuće, a sve uslijed jakih pobunjeničkih snaga koje su se čvrsto ugniježdile na pukovskom području«.

Šef ustaške žandarmerije u Banjoj Luci je 31. marta pisao endehazijskom ministarstvu unutrašnjih poslova:

»U rukama pobunjenika do sada se nalaze slijedeće područne mi oružničke postaje, i to: Glodina, Šipovo, Gerzovo, Grkovci, Preodac, Prekaja, Trubar, Resanovci, Bosansko Grahovo, Drvar, Oštrej, Gornji Ribnik, Sitnica, Krnjeuša, Vrtoče, Kulen Vakuf, Rmanj Manastir, Potoci i Mlinište — sve Bosansko-petrovačkog oružničkog krila; Lipa, Dretnovo, Tjesno, Benakovac, Lušci Palanka, Glodina, Hohovica, Tržačka Raštela i Budimlić Japra — sve Bihačkog oružničkog krila; Knežica, Gornje Sereflije, Žirovac, Rujevac, Kadina Voda, Drksenići, Orahovo, Turjab, Skender Vakuf, Marička, Piskavica, Krupa na Vrbasu, Šiprage, Čelinac, Han Kola, Kozarac i Svodna — • sve Banjalučkog oružničkog krila; Hrvaćani i Blatnica — sve Dobojskog oružničkog krila. Nadalje su radi što efikasnije obrane od pobunjenika izvršena preseljenja pojedinih oružničkih po-

staja kako slijedi: Oružnička postaja Ravnice u Bužim, Glodina u Otoku, Ripač u Golubić, Stari Majdan u Staru Rijeku i Ilidža kod Sanskog mosta u Vrh-polje — sve Bihaćkog oružničkog krila; oružnička posada Bravsko u Sanicu Gornju — Bosansko-petrovačko oružničko krilo; oružnička postaja Klupe u Gornji Teslić, Dragolovci u Jelah, Osječani u Tursko Grabsko, Podnovlje u Božince i Srnice u Hirgoje Donje — sve Dobojskog oružničkog krila.«

Krajem februara i u martu, najžešće danonoćne borbe vođene su na planini Kozari i oko Kozare. Ofanziva nemačko-ustaških snaga, započeta nekoliko dana pre skender-vakufskog Savetovanja, nije jenjavala za sve vreme naših prvih konferisanja u Bočcu. Šoša i ostali Kozarčani su otišli od nas 24. februara kasno uveče. Jeka bitaka, s pravca Dubica — Prijedor čula se daleko. To je do tada bila četvrta ofanziva na Kozaru, šoša je otišao pravo na bojište. Kasnije sam ga po tome, po toj njegovoj osobini — da je uvek tamo gde se boj razrešava, gde je najteže — i zavoleo. Nikad nije mogao mirovati. Ako njegove jedinice nisu napadale, znalo se: napadnute su. Pod šošinom komandom nije se moglo dangubiti, ni plandovati.

Drugi odred je bio naš najsnažniji, najbolje organizovan i najbolje vođen odred. Tako smo pisali i Tempu i Vrhovnom komandantu:

»Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred (Kozarski) po teritoriji je najmanji ali vojnički najaktivniji i politički najzdraviji, što se može vidjeti iz njegovih mjesečnih biltena. Ovaj odred, za nepuna dva mjeseca, udvostručio je svoje naoružanje. Ovaj odred je izolovan i izložen jačim koncentričnim napadima neprijatelja. U tom kraju ustanak je bio u rukama naših drugova. Među oružanim ljudstvom, iako još politički sirovim, nije prodrila četnička propaganda, jer je od prvog dana povedena borba protiv četničke politike u vojsci i ustanku, prvoga dana počelo je čišćenje vojnih jedinica od tih elemenata. Onemogućeno je stvaranje vojno-četničkih formacija, iako su u tome pravcu radili izvjesni elementi (na Balju). Politički rad bio je savjesno organizovan u četama i njemu se posvećivala naročita pažnja. Prve čete oko Kostajnice, Dubice, Prijedora, Novoga, Balja, Dobrljina, Gradiške organizovali su naši partijski drugovi. Gradiški srez, koji je posljednji ušao u borbu, dosta je politički neobrađen. U njemu su tek prije mjesec i po do dva mjeseca orga-

nizovane čete, a u posljednje vrijeme i bataljon. Čete su još slabe, neiskusne u borbama i ima u njima pljačkaških elemenata, ali budući da su se uticajem naših partijskih drugova stvorile prve vojne jedinice u tom kraju, to će sigurno inicijativa ostati u našim rukama. Treba biti veoma budan da se u tom kraju uticajem kulačkog elementa koji je tu brojan, ne stvore vojno-četničke formacije. Kozarski odred čini pozitivan politički uticaj na čete četvrtog odreda oko Prnjavora i Crnog Vrh. Ovaj Odred prebacuje svoje snage preko pruge oko Jeličke, Piskavice, pa prema Bronzanom Majdanu. Jedna četa ovoga Odreda logoruje već u Jeličkoj i tako ima direktan dodir sa četama Manjačkog bataljona Četvrtog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Ovaj odred takođe pruža svoje snage preko Miljakovca i Rasavca ispod Prijedora i vojnički sarađuje sa Sanskim bataljonom. Vojnici ovoga odreda primjer su discipline i pravog partizanskog odgoja. Pravilnom politikom u prvim danima ustanka prema muslimanskim seljacima, pridobili su kozarski partizani muslimanski živalj uza se. Ne samo da je razvijena politička saradnja između Muslimana i kozarskih partizana, nego ima slučajeva da i muslimanski seljaci ulaze u partizanske čete (iz Kozarca). Štab ovoga odreda držao se za sve vrijeme borbe pravila partizanskog ratovanja, vršeći akcije dano-noćno i ne držeći se fronta.«

U februarskim borbama između Bosanske Dubice i Prijedora, šošine jedinice su se prvi put sukobile sa nemačkim vojnikom. Do tada su se uglavnom borili protiv ustaša, domobrana i oružnika (ustaških žandara). Ali pokazalo se da je i Nemce moguće tući. Već u prvim okršajima, o kojima smo obavješteni u Bočcu 25. ili 26. februara, Kozarčani su zaplenili prve mašinske puške i puškomitraljeze nemačke izrade. Bilo je i zarobljenih Nemaca. Jedan od tih zarobljenika, Georg Šlander — javio nam je šoša — tražio je da ostane s nama. To je za mene bio prvi slučaj od početka rata, da se nemački vojnik javlja dobovoljno u partizane. Mislio sam: da to nije prevara! Ali poznavao sam tako hrabrih i tako dobrih drugova Nemaca, koji su se borili protiv fašizma u Španiji, pa zašto da takav ne bude i Georg Šlander. Slično su mislili i Pucar i Karabegović, pa smo Kozarčanima savetovali da uzmu Šlandera. »Pripazite na njega, dok ga potpuno ne proverite!« Ostao je s Kozarčanima i pokazao se dobar borac, pravi antifašist.

O borbama na pravcu Dubica – Prijedor potpuni je sam informisan tek posle dolaska iz Trećeg odreda, početkom marta, u Čelincu. Tada nismo znali da je neprijateljskim jedinicama, koje su učestvovala u tim borbama, neposredno komandovao general Hans Fortner, komandant divizije, tada i komandant čitavog bosanskog okupacionog područja. Ratni zločinac Johan Hans Fortner, Hitlerov generallajtnant, stigao je u Krajinu iz Sarajeva kada i ja. Njega su uznemiravali stalni napadi našeg Drugog odreda na delove 718. divizije. Zbog toga je Fortner, sredinom februara, naredio svom bataljonu u Prijedoru (oko hiljadu vojnika) da se izvuče u pravcu severa, prema Dubici. Nemački garnizon u Prijedoru nije se sam uspeo evakuisati, pa je Fortner 16. februara naredio da put Bosanska Dubica – Prijedor obezbeđuju snage iz Dubice, odakle su 17. februara na jug, prema Prijedoru, udaljenom tridesetak kilometara, zapadnim padinama Kozare, udarila četiri ojačana nemačka bataljona dvaju pukova 718. divizije. Prodor na jug podržavale su i ustaško-domobranske snage iz sastava 2. zbor generala Isera. Nemci i ustaše nisu 17. i 18. februara doprli ni četiri kilometra južno od Dubice. Prethodnih dana, uoči nemačkog prodora, cesta od Dubice na jug je isprekopana, a na okolnim čukama bila su raspoređena naša dva bataljona. Tek 19. februara nemačka motorizovana kolona i pešadija izbijaju pred Agince. General Iser kome su Nemoi često prigovarali neborbenost, ne bez primesa zlobe obavesitio je svoj »glavni stožer« da su »napredujuće nemačke čete zaustavljene u Agincima izgubivši skupa sa domobranstvom 10 mrtvih i 22 ranjenika«, među kojima je bio i neki nemački major.

Fortner je lično izašao u prvu liniju svojih bataljona 23. februara. Toga dana su Nemci, po treći put, zaustavljeni kod Aginaca. Iz neposredne blizine naši mitraljesci su napali i kola generala Fortnera, koji se uspeo izvući i pobeći u Dubicu. To borci 2. kozaračkog bataljona tada nisu ni znali, inače bi, verovatno, smogli snage za još žestiji napad i Fortner bi se, možda, našao među dvadesetak drugih zarobljenih Nemaca.

Borbe za izvlačenje opkoljenog nemačkog bataljona iz Prijedora trajale su punih devet dana. Tek 26. februara je počela evakuacija, ali i narednih dana pet nemačkih bataljona, na putu za Dubicu, bilo je izloženo stalnim napadima Kozarčana. Iser je u svom »izvešću« pisao da su 28. februara jedinice, koje su se kretale prema Dubici »u

cilju izvlačenja njemačke bojne iz Prijedora... kod napredovanja napadnute 2,5 km južno od Bosanske Dubice vatrom sa svih strana«.

Kozarčani su nam pisali da su »jasili Švabama na leđima sve do ulaska u Dubicu«. Pisali su nam, također o strahovitim zločinima počinjenim u svim mestima kroz koja su prolazili Fortnerovi bataljoni. O tome su 1947, kad je bilo suđenje Hitlerovom komandantu Jugoistoka generalu Aleksandru Leru i drugim ratnim zločincima u Beogradu, govorili mnogi svedoci. Predsednik sudskog veća dr Vuko Goce Gučetić je tada optuženom Fortneru predočio jednu od izjava datih sudiji istražitelju – svedočenje borca Drugog odreda Nikole Radonjića:

»Prilikom proboja, optuženi Fortner, vaše jedinice su uhvatile neke ranjene partizane... Vaši su ih sve streljali. Tada su streljali i stariju seljanku Stoju Radman, njenu kćerku i dvogodišnje unuče. Streljali su ih zbog toga što su u Radmanovoj kući našli ranjenog partizana Danila s trojicom drugova. Drugi primer: selo Vrbaška. Tamo ste popalili čitavo selo. Ubili ste 30 žitelja Vrbaške, i to mahom starce i decu: one koji nisu mogli pobeći. Popalili ste više kuća u Bistrici. Đorđa Vujića su vaši vojnici uhvatili i zaklali ga, a Rajka Vilica i nekog sedamdesetogodišnjeg starca ste streljali. Streljali ste i Aleksu Vujića i njegovu ženu Radosavu. Zatim Kosaru Agić i njenu tetku Persu. Iz sela Brdo Miloševo odveli ste sve mlađe ljude – njih osamdeset – i kad ste ih uterali u vodu Jablanicu sve ste streljali. Jednoj ženi iz sela Podgraca ste oteli četvorogodišnje dete iz naramka i udavili ga u reci. Vaše jedinice su tada zapalile Lužane i Hutovo. U Lužanima ste ubili pedesetogodišnjake Danila i Luku Marića. Vaši vojnici su u svakom mestu silovali žene. Jednu devojkicu je zaredom silovalo sedam Nemaca i jedan ustaša. U selu Turjacima snaju Petra Tepića je najpre silovao pedesetogodišnji oficir, a onda – zaredom – njegovi vojnici. Vaše jedinice su pokupile svu stoku i hranu po kozaračkim selima. Što nisu mogle odnijeti to su palile i uništavale. Tako je, optuženi, vaše zločine zapamtio Nikola Radonjić, a predočiću vam i najsazetije navode svedoka Milovana Šiljegovića:

U selu Jablanici Nemci su opkolili 164 civila, povezali ih, naterali da uđu u rečicu i tu ih streljali. Video sam i mnoge leševe ubijenih. Mnogi su unakaženi. Kolone koje su nastupale od Prijedora preko Palančišta stalno su stregale i ubijale narod. U selu Beljanci streljali su sedam-

desetčetvoro, među njima mnogo dece i žena. U Jelovici su u porodici Bokan ubili 20 muškaraca. U Beljancima su uhvatili 15 devojaka i sve ih silovali... Zapaljeno je oko hiljadu kuća ...»

Fortner na sudu nije priznavao zločine, ali činjenice su bile jače od njegovog poricanja. Zanimljiv je i dijalog predsedavajućeg dr Gučetića i optuženog generala Fortnera, na procesu 1947. godine:

Predsedavajući: Zločini su izvršeni prilikom prodora iz Dubice u Prijedor?

Optuženi Fortner: Tamo je bio opkoljen jedan naš strelički bataljon. Divizija je morala intervenisati i osloboditi opkoljene snage.

Predsedavajući: U izvođenju te akcije, kako su se ponasale vaše trupe?

Fortner: Besprekorno.

Predsedavajući: Lepo. Bravo! Pa, pročitat ću vam onda izjavu Boška Bazarice o tome kako nemačko-ustaška jedinica ide da izvuče blokirani bataljon i pali sve na što nailazi. Svedok poimenično nabroja civile koje su vaše trupe pobile. Zatim kaže da ste u Murti zapalili 70 kuća zajedno s ljudima zatečenim u njima. A svu stoku ste opljačkali...

Predsednik veća zatim čita izjave Milke Rodić, Mlke Janoš, Laze Nokije, Vlade Grujičića, Dušana Trkulje, Milenka Burazera, Ljubana Bačića, Dušana Čulića, Julke Čurčije, Radoša Milenkovića, Milke Dujanović, Janka Radulovića, Rade Trubara i Milana Bursaća.

Selo Jutrogusta: zapaljeno 45 kuća; Ratka Draginju su zapalili u slami; Milu Oljaču (60 godina) su bacili u zapaljenu kuću; Iliju Rodića (57) ubijaju pred kućom; Radu, Ivu i Maru, streljane, slažu na gomilu ...

Međuvode: pale 50 kuća; bajonetima sasjekli Slavka Krnić, Nikolu Jajić, Silvana Jajić, Milu Mijatović, Stevu Vojina, Miloša Milanović, Nikolu Jatinović, Savana Berikožu, Martu Berikožu i Gaju Aćimović.

Aginci: ustaško-nemačka kolona je uspela uhvatiti samo one starije od 60 godina i sve su ih poubijali — Radu Vatrešu, Milisava Nikolića, Đorđe Mršić, Stojana Bakić, Gaju Radovanović, Mila Dakić i Dušana Milanković.

Blaškovići: ubijeni su ljudi stariji od 60 godina — Rade Šipka, Đoko Pajić, Stoja Milenković, Smilja Sirić, Ostoja

StOkić, Lazo Simić, Rade Ćurčija, Mile Ćurčija, Milan Pe-kić, Simo Mućan, Stevo Jakić i Mica Dragičević.

Predsednik čita: Nemci i ustaše nisu se zadovoljavali da samo ubijaju; gotovo redovno svoje žrtve grozno mrcvare. Nekima oči vade bajonetima, režu uši i noseve, prebijaju noge, žive spaljuju. Selo Brekivo – 80 kuća je spaljeno. Šta kaže optuženi Fortner na ove iskaze? Jesu li to zločini jedinica njemu potčinjenih?

Fortner: To ne mogu reći. Niko me o tome nije izvestio. Nemoguće je da bi tako postupio nemački vojnik. To su samo ustaše mogle učiniti.

Predsedavajući: Svedok je izričit: nemački vojnik je majci oteo četvorogodišnje dete i bacio ga u vodu.

Fortner: Nemoguće!

Predsedavajući: Mislite da je to suprotno prirodi nemačkog vojnika?

Fortner: Da. Upravo to mislim.

Predsedavajući: Čudno. Vrlo smela tvrdnja. A zna se koliko su najstrašnijih nedela upravo nemački vojnici učinili u ovom ratu. Ne samo u Jugoslaviji. Postoje dokumenti, postoje fotografije, postoje filmske trake ...

Fortner ipak ništa nije priznao.

Od reke Bosne, preko Vrbanje, Vrbasa, Plive, Sanice i Sane do Une, pet krajiških odreda sa svojih 7000 boraca držali su veliku, ali ne sasvim povezanu slobodnu teritoriju. Bili su to rezultati plime ustanka što je svojom silinom iznenadio i zbunio okupatorske i kvislinške komande, koje su — uza svu svoju brojčanu i tehničku premoć — bile u defanzivi. Ali mi smo znali da će se neprijatelj snaći i da će, snažnije nego do sada, prepustimo li mu i jednog trenutka inicijativu, početi vraćati udarce. Naša taktika je morala biti zasnovana na toj realnosti; na saznanju da su okupacione sile, početkom 1942. godine, kad su na svim svetskim bojištima armije antifašističke koalicije uzimale, bile sposobne da prihvate antipartizanski rat i, neuporedivo jače, da nametnu svoju volju snagama narodnooslobodilačkog pokreta. Članovi Operativnog štaba, u prisustvu Đure Pucara i Lepe Perović, na osnovu analitičkih ocena skendervakufskog Savetovanja i vojno-političkih izveštaja iz odreda i bataljona, krajem februara i početkom marta pokušavaju — uzimajući u obzir Titove strateške procene i taktiku oslobodilačkog rata naoružanog naroda — odrediti prioritetne zadatke. Bilo je jasno da se na onako rastegnutoj slobodnoj teritoriji, koja je bila ispresecana tamnim mrljama okupatorsko-kvislinških garnizona i manjim četničkim jedinicama, sa zatečenom vojnom organizacijom, uza svu žilavu istrajnost krajiških partizana, nećemo moći odupreti jačoj ofanzivi koncentrisanih okupacionih trupa. To nam je svima bilo jasno. Pouku nije trebalo tražiti u literaturi ni u tuđem iskustvu. To su nam mogli reći i stariji Krajišnici. Dedovi i očevi naših boraca, sudionici krajiških ustanaka 1858. i onog poslednjeg od 1875. do 1878, koje je vodio Pecija Petrović, iako su u plimi ustanka stvorili veliku slobodnu teritoriju, uzaludno su se suprotstavljali ofanzivi koncentrisanih turskih snaga. Trpeći poraze, ustanici Marka Bajalice, Marka Đenadije, Ostoje Kormanoša, Goluba Babića i drugih harambaša, počeli su se osipati, demoralisani.

- ¹ Mi smo imali iskustvo naših predaka i Pecijinih haram-

baša: njihovu grešku nismo smeli ponoviti. To je značilo da najvećom brzinom moramo i jedinice i narod pripremiti i organizovati za drugačiji način ratovanja. Jasno, pri tome smo morali upozoriti na sve nijanse izdajničkog ponašanja, od onih koji su već iznureni svet uveravali u nužnost »odlaganja borbe za povoljnije uslove«, preko njihovih suštinskih istomišljenika kojima je italijanska parola »zaštite srpskog stanovništva od ustaških pokolja« pružala i dukate i utočište, do onih, koji su već otvoreno, kleknuvši pred Italijanima, išli na sporazume i s Nemcima i s ustašama. Situacija je bila takva da smo još morali zadržati teritorijalnu organizaciju partizanskih odreda, ali smo već mogli ići i dalje, barem s delom snaga, s onim boračkim sastavom koji nije bio sputan mentalitetom iskonske vezanosti za porodicu i selo. Moralo se izići iz i začaranog kruga teritorijalne skučenosti glomaznih odreda, koji su i po nastanku, i po organizaciji, i po dejstvima bili vezani za svoj najuži zavičaj. Postupno smo se morali osloboditi straha od gubitka jedne slobodne teritorije. Postupimo li po Titovim uputstvima razvijanja opštenarodnog, oslobodilačkog i revolucionarnog rata, »kao jednog trajnog partizanskog rata, koji će da zahvaća sve veće i veće mase, koji će da zadaje neprijatelju sve teže i teže udarce, koji će da učvrsti savez radnika i osnovnih narodnih masa i koji će konačno dovesti do potpunog uništenja neprijatelja«, onda će redovno gubitak jedne teritorije biti samo privremen, po Titu »značit će dobitak novog, još većeg i važnijeg teritorija«.

Među nama, u Operativnom štabu i partijskom rukovodstvu, nije bilo razlike u shvatanjima o tome. Opredivši se da i dalje zadržimo teritorijalne odrede, rešili smo da brže stvaramo udarne bataljone, koji bi u najskorije vreme trebali da prerastu u brigade, kao »jemstvo za uspešnu borbu protiv okupatora i njegovih slugu, za uspešnu borbu protiv nacionalnog porobljavanja i ekonomskog ugnjetavanja«, što je rečeno u Statutu proleterskih brigada. Takođe smo rešili da u procesu jačanja manevarske sposobnosti jedinica likvidiramo šarenilo, da — kako to reče Mladen Stojanović — »vojsku učinimo vojskom«.

Nismo mogli ujednačiti uniforme i opremu, jer uniformi naših nije bilo, kao što nismo mogli istovremeno naoružati sve jedinice — i ratne opreme i odeće bilo je onoliko koliko je neprijatelju oteto. Već po odeći moglo se videti

koje neprijateljske snage je tukla neka naša jedinica. Ali mogli smo, što nam je drug Tito i savetovao, zahtevati (a tako smo i učinili) da »sve čete moraju imati svoje četne zastave, a bataljoni moraju imati svoje bataljonske«.

U Operativnom štabu smo u početku najviše bili angažovani oko razbijanja četnika, ali sa znanjem da ćemo četnike najpre tući – tučemo li osnovnog neprijatelja, okupatora. Nikad nije bilo dilema o tome ko je glavni neprijatelj, o tome da su i ustaše i četnici samo posledica okupacije. Što smo više razbijali kvislinški vojni i »državni« aparat, endehazijski aparat, koji je po nemačko-talijanskoj zamisli trebao da obezbedi stabilnost na našem terenu, to smo na sebe više privlačili okupatorskih snaga i u međunarodnim okvirima. U frontu sila antifašističke koalicije, imali smo veću ulogu. Ustaštvo je već bilo kompromitovano. Razbijene su i poslednje iluzije da NDH predstavlja hrvatski narod. Rast ustanka je istovremeno prisilio nemačku komandu da izmeni svoje planove o slanju hrvatskih legionarskih pukova na istočni front; pokazće se, tokom 1942. godine, ne samo da je te jedinice neophodno zadržati u zemlji, u ratu protiv narodnooslobodilačkih snaga, nego i da ih stalno treba pojačavati nemačkim formacijama.

Od odreda, ne samo od udarnih jedinica koje smo u martu formirali, tražili smo još veću aktivnost – kalenje u stalnim okršajima. O tim akcijama smo, takođe, tražili stalne izveštaje, kako bismo što pre mogli intervenisati i na najcelishodniji način objedinjavati dejstva svih snaga.

Dok su se u Trećem i Četvrtom odredu jedinice gotovo potpuno opteretile protivčetničkim akcijama, Prvi, Drugi i Peti odred su vodili stalne borbe protiv Nemaca, Italijana i ustaša; manje protiv četnika, kojih na Kozari nije ni bilo, a u Podgrmeču su već bili razbijeni.

Teren starog Prvog odreda, pisali smo u izveštaju drugovima Titu i Tempu 5. marta, bio je »kraj u kojem se vojska naletom Talijana potpuno razbjegla i u kojem su Talijani preko četničkih elemenata potpuno prodrli u gradove i sela, pa je prijetila opasnost da se stvori jak talijanaški pokret od razbjegle i demoralisane vojske. Naši partijski drugovi nisu se znali snaći u ovoj situaciji. Razbijen front, pa razbijena i vojska. Štab se ni na koga nije mogao osloniti. Partijski drugovi nisu se u svom radu bacili na organizovanje oružanog ljudstva, nego se dali

na razbijanje talijanske propagande u narodu, a vojsku pustili da živi razbijena po selima. Stvorile su se seoske pljačkaške bande u izvjesnim selima, koje su talijanaši objeručke prihvatili. Osim toga, kako prije talijanske okupacije i prodora Talijana u Drvar nije među vojskom bilo političkog odgojnog rada, vojnici su bili četnički raspoloženi, nosili kokarde, pljačkali sela ne podvrgavajući se komandi. Talijanaši su se napeli iz petnih žila da diskredituju štab odreda, koji je u to vrijeme izgubio svaku vezu s vojskom. Odred se gušio u tim svekolikim nezgodama i bio slab da povede ikakvu vojničku akciju, čak su oružane bande napadale i na sam Štab odreda. Kako je ovaj odred teritorijalno vezan sa glavnom prugom (Prijedor – Sunja, Novi – Bihać, s Hrvatskom i Likom), mi smo smatrali da je od neocjenjive važnosti ne samo za Krajinu nego za ustanak uopšte da se ovaj odred ozdravi. U cilju ozdravljenja ovog odreda sazvali smo vojnu konferenciju u Majkić Japri pod Grmečom 15. decembra, na koju je došao sav komandni kadar ovoga odreda. Održane su još dvije partijske konferencije na kojima se oštro postavilo pitanje reorganizacije vojske i donijele odluke o stvaranju čvrstih vojnih jedinica. Rezultati ovih konferencija ogledaju se u tome da su nakon izvjesnog vremena novostvorene čete stupile u akciju, razoružale su talijanske bande Mane Rakovića oko Petrovca i stupile u jače sukobe sa Talijanima oko Kolunića i na drugim mjestima. Te vojne akcije i mnoge političke konferencije u mnogome su razbile talijansku propagandu u tim krajevima. Teren preko Grmeča, odnosno krupsko-sanski i novski sektor, bio je strašno prožet talijanskom propagandom, gdje se nakon pada Drvara preselio Štab odreda... Trebalo je podići ugled Štabu i suzbiti talijanske agente. Trebalo je spriječiti Talijane da ne prodru u žitarski kraj Krupe, Sane i Novoga. Partija je sebi stavila u zadatak da i na tom terenu dotuče talijansku propagandu, pa je u tom cilju tamo došao i drug Stojanović, kojega tamošnji narod zna i koji je sa Štabom odreda obišao sva sela i vojsku tumačeći našu narodnooslobodilačku borbu i udarajući po Talijanima kao okupatorima. Tu se uglavnom uspjelo. Nakon obilaska svih četa sazvana je vojna konferencija pod Grmečom i organizovana su dva bataljona – Krupski i Sanski. Konferencija je uspjela, jer je većina komandnog osoblja bila za našu politiku u vojsci. Organizovano je logorovanje četa i određen domaći kadar u štabovima četa

i bataljona... Tako su donekle popravljene prilike u narodu i vojsci u tome kraju. Stvorene su, i u Drvaru i u Petrovcu, čete koje žive vojničkim životom i u kojima je organizovana naša propaganda, i vojska počinje sve više pristupati našoj liniji borbe. Još ima slučajeva samovolje kod nekih vojnika, ali većina ljudi vezani su uz komandu i slušaju je. Sve snage ovoga odreda mogu se smatrati solidnim. Tu su, uglavnom, danas savladane sve vojne i političke poteškoće. Vojska se bori protiv talijanskih okupatora i brani odlučno oslobođenu teritoriju. Veze ovoga odreda su veoma žive, čak su naše snage, prebacujući se u Baniju, zajednički napadale Gvozdenko, Bešlinac i Rujevac. Postoji stalna veza sa štabom Banijskog bataljona, a preko njega i sa Glavnim štabom za Hrvatsku. Ovaj odred ima također dobru vezu i sa Grupom ličkih odreda i to preko Kulenvakufske i Bihačke čete, preko bataljona poručnika Stojana Matića koji spada pod komandu ličkih odreda. Postignuta je čak i vojnička saradnja, u pojedinim manjim borbama oko Bihaća, sa ličkim odredima. Borbe u Lici protiv Talijana imale su velikog odjeka u redovima boraca Petrovačkog i Drvarskog bataljona. Sada se sve više protiv talijanskih okupatora razvija povezana fronta, naših i ličkih narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda ...«

U martu, kad smo na području Podgrmeča i Drvara imali dva odreda — Prvi i Peti, komandant Prvog odreda, Milorad Mijatović opširno nas je izveštavao o brojnim akcijama u Podgrmeču. Budući da smo tražili jače angažovanje na severnom pravcu, prema Kozari, »povodom borbi koje vodi naš drugarski Drugi krajiški odred«, Mijatović me je izvestio da su i oni »odmah uvidili da borbe Kozarčana protiv Nijemaca nemaju lokalni karakter« i da su zbog toga »odmah, na traženje... poslali im našu 4. četu 1. bataljona 'Petar Škundrić', koja je smjesta prešla preko Sane kod Mišljakova i stavila se na raspoloženje štabu Drugog krajiškog odreda ...«

Zbog »čišćenja« slobodne teritorije Podgrmeča, bilo je krajem februara dogovoreno »zauzimanje jakog neprijateljskog uporišta Budimlić Japra« i — kao što je već rečeno — »razoružanje banditsko-četničke čete Prekajaca sa poznatim banditom Milom Stevandićem na čelu« a takođe »i čišćenje četničkih elemenata koji su se pojavili u najnovije vrijeme u našem susjedstvu od Bravskog prema Ribniku«.

Veoma smo se obradovali kad nas je Mijatović obavestio da su jedinice Prvog odreda 13. marta oslobodile Budimlić Japru, »važno neprijateljsko uporište, kao klin zabijeno u našu pozadinu, koje je šttilo sva sela prema Ljubiji, pa i samu Ljubiju«. Razbijanjem neprijateljskih snaga u Budimlić Japri, Prvi odred je sebi obezbedio veću manevarsku sposobnost, jer je uspeo »osloboditi snage koje su mjesecima stajale oko Budimlić Japre i nisu ni za što mogle biti upotrebljene«. Mijatović nam je pisao da je posle oslobođenja Budimlić Japre Prvom odredom moguće »efikasno prići u pomoć našem drugarskom Kozarskom odredom«, Mijatović nije krio ponos pišući da »su zarobljena 174 vojnika sa stanicom i još neki civili koji su imali ili krili puške«, i da je »zaplijenjeno dosta ratnog materijala« (oko 250 karabina, 6 puškomitraljeza, oko 60.000 metaka). »Domobranci, koji su se nama odmah predali, bili su pušteni«, a ustaše, posle suđenja, streljani. Uoči napada na Budimlić Japru, borci Prvog odreda su – kao što sam od Mijatovića tražio u pismu iz štaba Trećeg odreda 1. marta – »razoružali Prekajce (četdesetpet karabina i dva puškomitraljeza) sa banditom Stevandićem na čelu«. Drenovićev perjanik Mile Stevandić je posle razoružavanja, kad mu je rečeno da je optužen zbog izdaje i da će mu biti suđeno, pokušao pobeći, ali je u begu ubijen.

U prvih petnaest dana marta, jedinice Prvog odreda su vodile devetnaest bitaka, osim one za Budimlić Japru. Za pobjedu u Budimlić Japri pohvaljen je 1. bataljon »Škundrić«, a od pojedinaca istakli smo herojstvo mladog Milana Končara, koji je poginuo 12. marta, kada je sa petnaestoricom drugova sačekao kod Bosanske Krupe četiri stotine Italijana i prisilio ih da se posle tročasovne borbe povuku u žicu.

Iz Petog odreda (komandant Slavko Rodić, politički komesar Ilija Došen) su nam o martovskim dejstvima pisali:

»Vojne akcije na sektoru ovog odreda uglavnom se svode na borbu sa italijanskim okupatorom i izdajničkim četničkim bandama koje dolaze iz Kninske krajine a otvoreno sarađuju sa okupatorom. Naročita se pažnja obraća rušenju komunikacija i potpunom blokiranju okupatorskih snaga u gradovima ... Neprijatelj u opkoljenom Petrovcu, Drvaru, Grahovu trpi totalnu glad.«

O Italijanima u opkoljenim gradovima evo nekoliko italijanskih dokumenata:

1. III: »Ustaničke bande sa automatskim oružjem, postavljene zapadno od Ključa, na oko 1 km od naše osmatračnice, otvarale vatru i pokušale da opkole kolonu komore i prateću jedinicu upućenu radi seče šume i prevoza drva ... Naši gubici: devet mrtvih, 12 ranjenih, devet nestalih.«

3. III: »Kota 541 Vrtoče. Naše jedinice sukobile se sa grupom ustanika. Naši gubici: jedan poginuo, ranjen jedan vojnik i jedan oficir, tri nestala. Drvar: ustanici pojačali dejstvo oko naselja. Komunisti porušili dva železnička mosta u Radukliji kod Drvara ... Drvar–Srb pojačan priliv ustaničkih snaga, predviđa se napad. Petrovac: iz artiljerijskog oruđa i mitraljeza otvorena vatra na velike ustaničke formacije. Garnizoni Varcar Vakuf (Mrkonjić) i Ključ nisu mogli biti snabdeveni.«

6. III: »Petrovac. Ustanici uništili vodovod.«

9. III: »Drvar. Garnizon snabdeven iz vazduha hranom.«

12. III: »Drvar, Resanovci. Ustanici i dalje vrše pokrete oko mesta. Došavši iz Drvara, banda izvršila upad u Resanovce.«

19. III: »Zona Gradina – Halapić (Drvar). Naša kolona koja je 17. pošla iz Glamoča, stigla je u zonu i u zoru 18. stupila u dodir sa oko 50 ustanika naoružanih automatskim oružjem.«

23. III: »Bosansko Grahovo. Naznačeno prisustvo 200 naoružanih ljudi upućenih prema Grahovu. Naši gubici: poginuo jedan oficir, jedan vojnik; dva teško ranjena. Komunikacije s prekidima.«

24. III: »Petrovac. Prešli k neprijatelju: dva oficira i 42 domobrana, pet puškomitraljeza i 40 pušaka. Drvar: obostrana paljba iz pušaka i mitraljeza uz učešće naše artiljerije i minobacača. Ustanička banda uništila dva mosta na putu za Grahovo.«

U Operativnom štabu smo procenjivali da bi jedinice Petog odreda u martu mogle osloboditi Sanicu i očistiti od ustaša sela zapadno od Ključa i Sanice. Još početkom marta, tražio sam od Slavka Rodića da tu akciju koordinira sa raspoloživim jedinicama Prvog i Trećeg odreda. To sam savetovao i Marjancu i Mijatoviću. Akcija je bila pripremljena za 18. mart. U noći, uoči napada, četnički špijuni su o našim pripremama obavestili Italijane u Ključu, koji su izišli iz grada i s leđa napali naše jedinice, pa –

javio nam je Rodić — »nije bilo moguće zauzeti neprijateljska uporišta.« U borbi se naročito istakla 2. četa 1. bataljona Petog odreda, koja je prodrla u neprijateljski raspored i obračunavala se s ustašama borbom prsa u prsa.

U Trećem odredu, koji nas je zbog pojačanog četničkog nasrtaja u funkciji okupatora, prema dogovorima kod Marjanca, Metlića i Solaje, kad sam išao u Janj i Pljevu, »čišćenje talijanaša-četnika je otpočelo«, i početkom marta je Marjanac javio da je »razoružano 80 bandita«, a da su na njihovom »sektoru borbe sa neprijateljem u toku«:

»13. marta izvršena je akcija na selo Vlasinje od strane 1. čete bataljona 'Iskra', pojačana sa dva voda 1. bataljona 'Pelagić'. Akcija je uspjelo sto posto ... Seljacima je objašnjen cilj naše borbe. Razišli smo se sa muslimanskim seljacima sa pjesmom. To je prvi put od dizanja ustanka, da naši borci prijateljski razgovaraju sa muslimanskim svijetom i da u njemu ne gledaju svoga neprijatelja. Akcijom je rukovodio zamjenik komandanta Trećeg odreda (Šolaja), kao i zamjenik političkog komesara Trećeg odreda (Vlatković).

11. marta 4. bataljon 'Budućnost' zapalio je parni mlin koji je udaljen dva kilometra od Glamoča. Borba je vođena s domobranima i talijanskom vojskom, u kojoj je neprijatelj ostavio 30 mrtvih i ranjenih. Zaplijenjeno: šest puškomitraljeza, jedan teški mitraljez i 30 pušaka. Borba je trajala nekoliko dana ...

Rušenje komunikacija i veza na cijelom sektoru je u punom jeku...«

Štab Drugog odreda nas je obavještavao, da je na Kozari »glavna borba bila s Nijemcima«, i da je »trajala oko 23 dana«:

»Nijemci su uspjeli da se iz Dubice probiju do Prijedora i tako spasu svoju opkoljenu sabraću ... Nijemaca je bilo do 10.000, k tome bilo je nekoliko satnija ustaša i domobrana. Neprijatelj je pred sobom čistio teren jakom artiljerijskom vatrom, a na krilima je upotrebljavao skijaška odjeljenja. Naše snage priređivale su zasjede na nekoliko mjesta. Računa se da neprijatelj ima oko 400 mrtvih i ranjenih ... Prema izjavama koje smo dobili iz Prijedora i Dubice, Nijemci su govorili da se protiv nas teško boriti, da su naši borci odlični strijelci i da oni nigdje nisu imali toliko žrtava kao na Kozari, gdje im je poginuo jedan pot-

pukovnik, jedan major i 5–6 oficira. Doslovno su govorili da kada oni tuku artiljerijom naši partizani viču 'O-ho-ho' i da ih iznenađuju svojim napadima koje vrše na onome mjestu gdje se oni najmanje nadaju... Ovih dana bilo je napada na naše terene 1. bataljona. Neprijatelj je pokušao sa jačim snagama iz Novoga i Dobrljina da prodre na tamošnje terene. Uspio je popaliti neka obližnja sela oko pruge. Naše su snage odbile neprijatelja u njegove polazne baze... Naše snage su za dva dana uništile dva neprijateljska blindirana voza na pruži Novo – Dobrljin i likvidirale jedno neprijateljsko uporište. Zarobljena su 54 domobrana i 2 oficira... Neprijatelj je isto tako poduzeo napade i na gradiškom terenu i uspio je da se probije od Ivanjske preko Krnjina, Simića, Turjaka, Drageljskih Visova do Vrbaške ... Naše snage zauzele su Kozarac ...»

Drugi odred je – pisali smo Titu i Tempu – »za nepuna dva mjeseca udvostručio svoje snage«, iako je sve vreme bio »izložen jačim koncentričnim napadima neprijatelja«. Početkom marta Drugi odred je imao 1600 pušaka, 50 puškomitraljeza, 11 teških bacača i 4 laka u 12 četa svrstanih u tri bataljona. Jedan proleterska četa, prva osnovana u Krajini, napustila je Kozaru 8. februara i posle više teških bitaka u centralnoj Bosni zadržali smo je, do formiranja Proleterskog bataljona, u Čelincu, uz Operativni štab.

0 formiranju Proleterskog bataljona bilo je dogovoreno još pre mog dolaska. Insistirao sam da se proces ubrza, kako bismo na tom primeru stvarali nove, udarne, pokretljive jedinice »spremne da dejstvuju gdje god je to potrebno – jezgro buduće narodne armije.«

U Bočcu smo se uveče 24. februara dogovorili da se Proleterski bataljon formira od najboljih boraca Prvog, Drugog i Petog odreda. Mijatović i Rodić su javili da će nam »u najkraćem roku« poslati svoje proletere, koji su trebali da uđu u sastav Prve proleterske, zajedno sa sto boraca Ozrenske čete i po 60 boraca Zeničke i Romanijske čete. Trebalo je da bude – kako je to drug Tito pisao 20. februara – »oko 500 odabranih partizana«, koji su mogli s Prvom proleterskom rešiti »sva pitanja u istočnoj Bosni«.

Planirali smo da Proleterski bataljon, odmah posle formiranja, krene preko reke Bosne, a za jačanje naše manevarske moći odlučili smo da stvorimo pokretne, snažne udarne bataljone, koje bismo mogli upotrebiti tamo gde je najneophodnije. A tada je najneophodnije bilo razbiti čet-

niike na području Trećeg i Četvrtog odreda, od Banje Luke preko Prnjavora, Borje, Pribinića i Blatnice do reke Bosne, i na jug, preko Čemernice i Manjače do Pljeve. Tu su se, u drugoj polovini marta, bile utvrdile četničke vojne formacije. »Pošto je naša veza sa istočnom Bosnom moguća samo preko tog terena, to smo preduzeli akciju čišćenja toga terena od četničkih bandi« — pisali smo 5. marta Vrhovnom i Glavnom štabu.

Svi kuriri, koji su od nas odlazili posle tragedije u Lipovcu, prenosili su štabovima Drvarsko-petrovačkog, Podgrmečkog i Kozarskog odreda zahtev da požure sa formiranjem udarnih bataljona, a Prvi i Peti odred, uz to, da odmah pošalju svoje proleterske čete. Proleter i su se konačno okupili 24. marta, a već ujutro 25. marta Zdravko Celar, podgrmečki proleter, postrojio je čet u centru Čelinca: 40 boraca iz Petog odreda, 95 iz Drugog odreda i 145 iz Prvog odreda. Trebalo je da dođe i jedna grupa iz Trećeg odreda, uglavnom iz Metličevog bataljona. Marjanac i Butozan su nas 20. marta obavestili da je »proleterska desetina upućena«, ali u Čelinac su stigli tek 26. marta.

Osim Đure Pucara, koji je toga dana bio na konferenciji u Štabu Drugog odreda sa članovima Okružnog komiteta, i doktora Mladena, koji je lečen u bolnici u Jošavci, bili su prisutni svi članovi vojno-političkog rukovodstva Krajine, članovi štaba Četvrtog odreda i partijsko rukovodstvo centralne Bosne.

Za komandanta bataljona postavili smo dvadesetčetvoro-godišnjeg studenta iz bosanskopetrovačkog sela Rašinovac Zdravka Čelara, a za komesara njegovog vršnjaka, Prijedorčana Esada Midžića, koji je bio student na Pravnom fakultetu u Beogradu. Njihovi zamenici su bili Jovan Runjić i Fadil Šerić. Četama su komandovali: Mihajlo Gačić i Fadil Šerić (Prva), Jovan Runjić i Avdo Ćuk (Druga), Dušan Bauk i Savo Trikić (Treća).

Zajedno sa Osmanom, u pratnji Čelara i Midžića, izvršio sam smotru krajiških proletera. Za duge govore i parade vremena nije bilo.

— Vas čekaju krvave bitke — rekao sam im kratko. — Čeka vas slava. Put do slave je put herojstva, put žrtvovanja za slobodu i sreću svog napaćenog naroda.

Odgovorili su pesmom (kako li samo brzo uče stihove! Ta ćopić ih je tek napisao, a već ih svi znaju i pevaju):

Snijeg pada, i hoće i neće,
Zdravko s četom proletera kreće .
Ide Zdravko, barjak mu se vije,
Vrbas gazi i fašiste bije ...

?

!

JL